

Факултет по науки за образованието и изкуствата
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Faculty of Educational Studies and the Arts
SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

ПЕДАГОГИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

EDUCATIONAL
AND SOCIAL
STUDIES

1/2022

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

доц. г-р Марина Пиронкова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

EDITOR-IN-CHIEF

Assoc. Prof. Marina Pironkova, PhD,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

РЕДАКТОРИ

проф. гнн Мира Цветкова-Арсова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

проф. гнн Цветанка Ценова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

проф. г-р Васка Станчева-Попкостадинова,
Югозападен университет „Неофит Рилски“

проф. г-р Евгения Цанкова,
Университет „Роджър Уилямс“, Бристол

проф. г-р Габриела Кирова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

доц. г-р Стефан Стефанов,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

доц. г-р Бистра Мизова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

доц. г-р Калина Алексиева,
ШУ „Епископ Константин Преславски“

доц. г-р Магдалена Гюрова-Стоянова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

EDITORS

Prof. Mira Tzvetkova-Arsova, DSc,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Prof. Tsvetanka Tsenova, DSc,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Prof. Vaska Stancheva-Popkostadinova, PhD,
South-West University “Neofit Rilski”

Prof. Jenny K. Tsankova, PhD,
“Roger Williams” University, Bristol

Prof. Gabriela Nikolova Kirova, PhD,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Assoc. Prof. Stefan Stefanov, PhD,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Assoc. Prof. Bistra Mizova, PhD,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Assoc. Prof. Kalina Aleksieva, PhD,
Konstantin Preslavski University of Shumen

Assoc. Prof. Magdalena Gyurova-Stoyanova, PhD,
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Дизайн на корицата: Снежина Бисерова

Графичен дизайн: Явор Грънчаров

Превод на английски: Маргарита Бакрачева

Техническа поддръжка: Евгени Венков

Cover design: Snezhina Biserova

Graphic design: Yavor Grancharov

Translated by: Margarita Bakracheva

Technical support: Evgeni Venkov

Списанието е реализирано с финансовата подкрепа на Фонд научни изследвания
на Софийски университет „Св. Климент Охридски“
(проект „Електронните научни издания – предизвикателства и възможности
в съвременния контекст“, № 80-10-194 / 27.05.2022 г.)

Указанията за авторите могат да бъдат намерени на адрес:

<https://fnoi.uni-sofia.bg/magazine/index.php/edu-study>

ISSN 2738-8298

ПЕДАГОГИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Шестмесечно списание за образование, педагогика и социални науки
Книжка № 1, 2022
Година II, том 3

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧНИ И ПРИЛОЖНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ОЦЕНКА НА СТУДЕНТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ ЗА РИСКОВЕТЕ И ПОЛЗИТЕ ОТ МРЕЖАТА И ВЪЗПРИЕМАНИТЕ СОЦИАЛНИ НОРМИ

Маргарита Бакрачева, Милен Замфиров 3

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКА ГРАМОТНОСТ ЧРЕЗ УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ В 8. КЛАС

Георги Якимов 27

КОНЦЕПТИ ЗА ПРИРОДАТА ПРИ МАЛКИТЕ УЧЕНИЦИ

Галина Василева 39

EDUCATIONAL AND SOCIAL STUDIES

Biannual journal for Education, Pedagogy and Social Sciences
Issue No 1, 2022
Volume 3, Year II

CONTENTS

THEORETICAL AND APPLIED RESEARCH

- ATTITUDES OF STUDENTS IN EDUCATIONAL STUDIES TOWARDS THE RISKS AND BENEFITS OF THE WEB AND PERCEIVED SOCIAL NORMS**
Margarita Bakracheva, Milen Zamfirov.3
- CAPABILITIES OF ATTAINING ECONOMIC LITERACY THROUGH THE SCHOLASTIC CONTENT IN HISTORY AND CIVILIZATIONS FOR 8TH GRADE**
Georgy Yakimov.27
- CONCEPTS ABOUT NATURE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS**
Galina Vasileva.39

ОЦЕНКА НА СТУДЕНТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ ЗА РИСКОВЕТЕ И ПОЛЗИТЕ ОТ МРЕЖАТА И ВЪЗПРИЕМАНИТЕ СОЦИАЛНИ НОРМИ

Маргарита Бакрачева, Милен Замфиров

Резюме: В статията са представени резултатите от качествено изследване, проведено със 134 студенти в магистърски програми в педагогическата сфера на възраст 25 – 50 години. Основните въпроси, на които е потърсен отговор, са: каква е оценката на потребителите за начина на ползване на Мрежата, в каква степен и посока са осмислените ползи и рискове в тази връзка и какви са възприеманите социални норми и послания във виртуалното пространство. Резултатите отразяват превес на възприеманите позитиви спрямо негативи, свързани с Мрежата, както и акцент върху дигиталната компетентност от страна на потребителите. По отношение на представите за идеалното тяло, успешния човек и съвременния човек резултатите показват, че социалните норми имат своето място, което е паралелно с изгражданата и поддържана субективна оценка. Изследването и анализът са насочени към активна нагласа за рефлексия и себerefлексия и критично мислене по отношение на възприеманата информация и даването на послания в тази връзка и към учениците.

Ключови думи: виртуална среда, социални норми, идеално тяло, критично мислене, дезинформация

ATTITUDES OF STUDENTS IN EDUCATIONAL STUDIES TOWARDS THE RISKS AND BENEFITS OF THE WEB AND PERCEIVED SOCIAL NORMS

Margarita Bakracheva, Milen Zamfirov

Abstract: This article presents the results of a qualitative study conducted with 134 humanities graduate students aged 25-50. The main research questions are: what are the users' attitudes and evaluation of how they use the Web, to what extent and in what direction are the benefits and risks considered in this regard, and what are the perceived social norms and messages in virtual environment. The results reflect a prevalence of perceived

positives versus negatives, as well as respondents declaration on the different ways and skills of users to search and rely on information in the web. In regard to notions of the ideal body, the successful person and the modern man, social norms have their place, however it is parallel to the maintained personal opinion. All this is analyzed with reference to the importance of building and maintaining an active attitude of reflection and self-reflection and critical thinking from as early an age as possible.

Keywords: environment, social norms, ideal body, critical thinking, misinformation

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА

Мястото и ролята на Мрежата като източник за търсене на информация, средство за комуникация, забавление и бягство от реалността е актуална тема през последните десетилетия. Нямаме за цел да правим обширен теоретичен обзор на мястото на интернет и на социалните мрежи – една от най-често изследваните теми през последните десетилетия, резултатите от които са обобщени и в метаизследвания за връзката със социалния капитал (Ainsworth & Baumeister, 2016), за връзката със социалната подкрепа (Wright & Hu, 2018), за връзката с психичното благополучие и дистреса (Huang, 2021), връзката с психичните заболявания (Yang, Liu & Rui, 2022) и други аспекти. Функциите на Мрежата и конкретно на социалните медии имат динамично развитие, като в психосоциален аспект в онлайн среда се удовлетворяват същите универсални потребности, които съществуват и в реална среда (Бакалова и кол., 2009; 2015; Бакрачева и Бакалова, 2010; 2011; Бакрачева и кол., 2014).

В голяма степен днес Мрежата е мястото на задаване, утвърждаване и поддържане на норми и стандарти. Изкривяването във възприятията в класическата концепция за социалните норми във виртуалния свят е свързано с основните характеристики, които улесняват и стимулират дисоциативната анонимност, невидимостта, до известна степен асинхронността, проекциите, дисоциативното въображение и равенството между участниците. Всички тези характеристики не описват реалния свят и са мощно средство във виртуалния, което съдейства за активността на потребителите и я стимулира най-вече поради факта, че мотивите за ползване на виртуалната среда са универсалните психични потребности (Бакрачева и Манолов, 2019; Бакрачева и Бакалова, 2010; Bacracheva & Manolov, 2016). Опосредствеността на комуникацията дава по-голяма свобода за себепредставяне и изразяване на истинския (скрития) Аз, за акцентирание върху конкретни аспекти на Аз-а, за изграждане на идеален Аз-образ, както и за експериментирание с идентичността. Себепредставянето

може да бъде извън или на границата на доминиращите социални норми, например, проекция на повърхностен и хедонистичен Аз-образ, отражение на стремежа индивидът да се представи като атрактивен (Turkle, 1995; Suler, 2002; McKenna & Bargh, 2000; Zhao et al., 2008).

Конкретно в условията на пандемия, работа и учене от разстояние – когато животът онлайн и офлайн съвсем не може да бъде разграничен – още повече се засилва изследователският фокус към значението и ефекта на социалните мрежи като предпочитан източник на информация. Актуалността на въпроса за разпознаване на достоверността на информацията и мястото на социалните медии като източник и проводник на екстремни поведения и конспиративно мислене посредством предаваните наративи също представлява специален фокус (Bakracheva & Totseva, 2017; TEACH, 2022). Това е на фона на традиционно ниското доверие в класическите информационни медии. Каналите, предпочитани за търсенето на информация, намират еднопосочен отговор според изследванията през последните десетилетия – отстъпването на традиционните медии поради липсата на доверие в тях и предпочитането на търсене на съдържание в лично избрани канали.

Много са резултатите от изследвания, които подкрепят все по-утвърденото място и роля на социалните медии, като специален акцент е върху аспекта споделено съдържание. Според скорошно изследване, проведено в 24 държави с най-популярните платформи Facebook, WhatsApp, YouTube и Instagram, повече от половината респонденти (59 %) убедено заявяват, че са напълно подготвени да разпознават фалшивите новини: 33% са „наясно в известна степен“; 5 % „не са осведомени“ и само отделни респонденти посочват, че не се интересуват дали съдържанието е истинско, или фалшиво (Volkmer, 2021). Информираността за масовата дезинформация сред младите хора е висока, но остава отворен въпросът за субективното възприемане, за нагласата за проверяване на съдържанието, за правилното разпознаване на достоверното и недостоверното съдържание и за активното противодействие на автоматизираното приемане и споделяне на съдържание.

През последното десетилетие социалните медии се превърнаха във важен фактор за намиране и разпространяване на информация в личен и професионален план. Това води до различна насоченост на изследванията както с потребителска и маркетингова цел, така и с цел очертаване на потребителски профили. Едно от многобройните изследвания установява например, че с повишаване на възрастта използването на социалните медии намалява, докато по-големият доход на домакинствата е свързан с по-висока честота на ползване на социални медии (Hruska & Maresova, 2020).

В условията на учене от разстояние при пандемия мястото на социалните медии се осмисля от гледна точка и на новата им допълнителна

роля, фокусирана към формалното образование, а не само като средство за лично търсене и намиране на информация. Проведени са няколко проучвания за развитието на социалните медии като средство за обучение. Резултатите разкриват, освен пречките, три конкретни посоки на положително въздействие върху образователния процес: насърчаване на преподаването и ученето; мотивиране на студентите да бъдат активни участници; създаване на връзки в университетската общност (Parademetriou et al., 2022). По отношение на платформите Facebook е най-често използвана от студентите за информирането по здравни въпроси (Gambo & Арике, 2017).

Можем да обобщим, че потребителите са активни създатели и потребители на информация в дигитална среда. Информацията, която те създават и използват, формира нагласи и убеждения, които в крайна сметка оказват влияние върху собственото им поведение и това на хората около тях. Поради тази причина разбирането на това кога, къде и как хората участват в социалните медии, е от голямо значение. *Можем да кажем, че всеки участник в социалните медии е както активен или пасивен потребител, така и активен или пасивен проводник в комуникирането и споделянето на информация.* Тази позиция е в основата на нашия изследователски интерес.

ДИЗАЙН НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Насочили сме се към очертаване на специфичен ракурс, информация за възприеманото влияние на Мрежата и социалните медии и оценката относно изграждането на представи и социални норми през погледа на студенти, които се обучават в педагогически специалности. Изборът ни на тази група е провокиран от една страна поради активното ползване на Мрежата от целевата група, а от друга поради спецификата на професионалната реализация на студентите – директната комуникацията и работа с ученици в системата на училищното образование. Потърсили сме отговор на въпросите: Къде се ориентират студентите в процеса на търсене на информация? Какви опасности и ползи намират в Мрежата? Колко престояват в социалните мрежи на ден и как определят това? Какви опасности и ползи намират в Мрежата? Кои са най-честите послания, които срещат в социалните мрежи? Каква е представата им за идеално тяло? Кои за тях е преуспяващият човек?

Проведеното изследване е качествено, със седем отворени въпроса. Избрахме този подход по няколко причини. Първо, динамиката на контекста и живота в условията на кризи оказват силно влияние върху възприеманата ситуация и себеусещането, върху планирането на бъдещето и представите за възприеман контрол. Поради тази причина опитът ни е за очертаване на моментна картина на представата за ползите и рисковете, които крие Мрежата, основните ѝ функции и посланията, които доминират в

нея според респондентите, които са активни потребители, директно ангажирани в работата с ученици.

Проследени са и предпочитаните информационни канали от страна на респондентите за търсенето на информация и приемането им за достоверни. Във връзка с комуникацията и информацията в Мрежата е потърсено и мястото на възприеманата норма за идеалното тяло, за преуспяващия човек и за човека в съвременния свят.

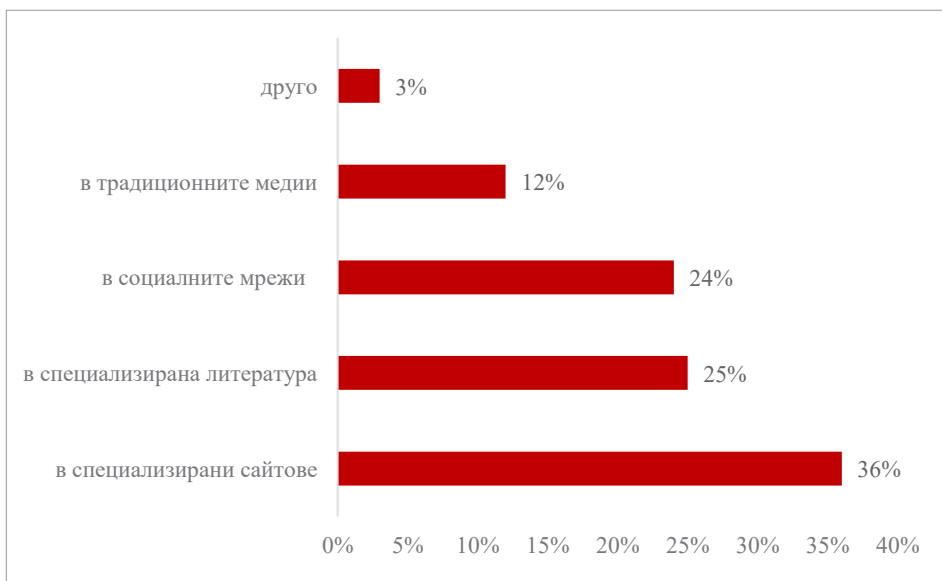
Изследването включва класифицирането и дискриминативното отчитане на ползите и негативите, свързани с Мрежата, и отчитането на зададените норми и собствено изгражданите представи. Себерефлексията и себегулацията са предпоставка за по-доброто разбиране на тенденциите и възможностите за комуникация в общата перспектива на стимулиране на критичното мислене и поддържането му в по-широкия спектър на професионална реализация на респондентите. Те участват чрез директните и косвените си послания и комуникация не само в предаването на учебна информация, а и в средата, в която учениците, с които работят, правят своите избори и се самоопределят.

Изследването е проведено онлайн с платформата <https://survs.com/> в периода 7 януари – 8 април. Включени са общо 134 души от магистърски програми в хуманитарната сфера на възраст 25 – 50 години. Използвани са седем въпроса – два затворени въпроса: за предпочитаните източници за търсене на информация и за честотата на ползване на социалните мрежи: 1) „Къде търсите и намирате информация по въпросите, които ви вълнуват?“ с възможни отговори: традиционните медии; в специализирана литература; в специализирани сайтове; в социалните мрежи; друго и 2) „Колко време прекарвате в социалните мрежи дневно?“. Въпросите със свободен отговор са пет: Коя е най-често срещаната тема в социалните мрежи през последните месеци?, Кое е опасно според вас в мрежата?, Какви ползи има?, Каква представа и норма съществува според вас за идеалното тяло?, Каква представа и норма съществува според вас за преуспяващия човек? Какви послания имате усещането, че ви „заливат“ в мрежата?

Отговорите на участвалите 134 респонденти са представени като процентно разпределени при отнасянето към категории. За всички въпроси броят получени отговори надвишава броя респонденти поради липсата на ограничения за брой /дължина на отговорите. Абсолютният брой отговори не е посочван, като няма отговор, в който да има генерирани много повече или много по-малък брой самостоятелни отговори. Това е основанието за представяне на процентното натрупване. Отговорите са групирани съгържателно с експертна оценка. Правилата за кодиране са максимално изчистени предвид насочеността на изследването – основно в категориите позитивни и негативни възприятия, социално и индивидуално зададени категории в оценките.

РЕЗУЛТАТИ

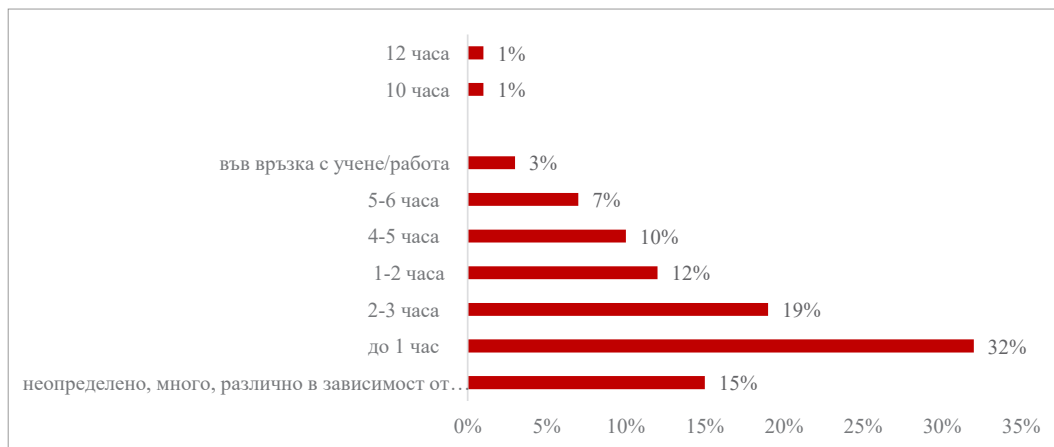
Резултатите са представени последователно по всеки един от въпросите в изследването. В кавички с наклонен шрифт са посочени индикативни отговори на респондентите за съответните категории. Фиг. 1 обобщава отговорите на респондентите за предпочитаните канали за търсене на информация.

Фиг. 1. Къде търсите и намирате информация по въпросите, които ви вълнуват?

Потвърждава се ниското доверие в традиционните медии. Предпочитан източник на информация са специализираните сайтове, следвани от специализираната литература, социалните мрежи и традиционните медии. Този факт в ерата на дигитални хранилища на данни и виртуални библиотеки оставя открита възможността за допълнително проучване на това какво разбират респондентите под „специализирани сайтове“. Категорията „други“ включва търсачки и предпочитано допитване до хора, експерти в съответната област. Търсенето в специализираната литература и в социалните мрежи заемат приблизително по една четвърт от предпочитанията на респондентите. Не само по отношение на социалните мрежи, но и по отношение на класифицирането на източниците то е свързано с индивидуален избор. Филтрирането, което потребителите правят, подкрепя усещането им за собствен критичен избор и за контрол над информацията. Това може да крие и рискове от допускането и приемането на информацията, която е предварително зададена като достоверна. Въпросът е актуален и от гледна точка на възприеманото усещане за лесно разпознаване на достоверната информация и поддържане на увереността в „правилно“ избраните комуникационни канали.

Времето, прекарвано в социалните мрежи всеки ден, е илюстрирано на физ. 2.

Фиг. 2. Колко време дневно прекарвате в социалните мрежи?

ТЕСТОВИ ЗАДАЧИ С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДИН ВЕРЕН ОТГОВОР

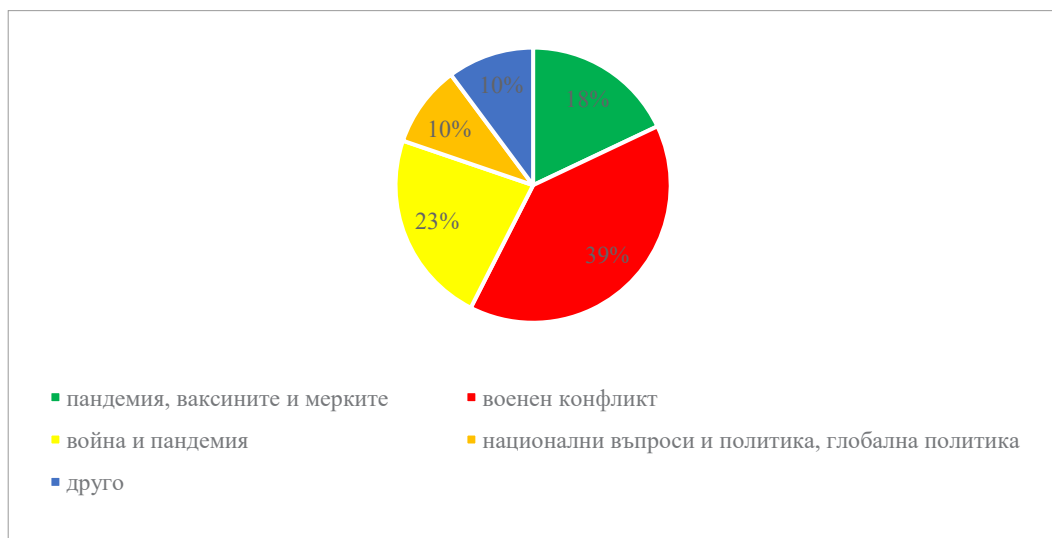
Те поставят учениците в различна от традиционната ситуация, като се търси повече от един верен отговор при задачи със структуриран отговор. Така се стимулира мисленето, насочено към конвергентност. Например: „Кои от тези превозни средства са обществен транспорт: а) тролейбус; б) автомобил; г) таксиметров автомобил?“.

Ефективни могат да бъдат и открити въпроси и задачи за оценяване. Така учениците допълват думи, довършват изречения или дават кратки отговори на въпроси. Например: „Дайте примери за машини, които работят с електричество.“, „Защо алуминият се използва за производство на самолети?“ и др.

От отговорите на респондентите проличава косвено и целта на използване на социалните мрежи. Само в един от отговорите е посочено, че това зависи от свободното време, т.е. има разграничено възприемане на възможното използване на социалните мрежи само за лични цели. В няколко отговора директно е декларирана връзката учене – работа при използването на социалните мрежи. В 7 отговора е посочено, че престоят зависи и е по-продължителен когато това е свързано с работа, комуникация с учебна или професионална цел. Това показва, че част от респондентите разграничават различните цели при използването на социалните мрежи. Същевременно обаче не става ясно какъв процент от респондентите правят това разграничение. Този проблем отваря възможности за допълнителни изследвания. През последните две години, особено в допълнение към динамиката през последното десетилетие във функциите и целите на използване на социалните медии, разграничаването

става все по-трудно. Това, което има значение от гледна точка на образователните процеси, е изграждането на медийна култура и критично мислене, особено през призмата на ситуацията от последните 2 години и половина, която доведе до рязка поляризация на посланията, мненията и позициите на потребителите.

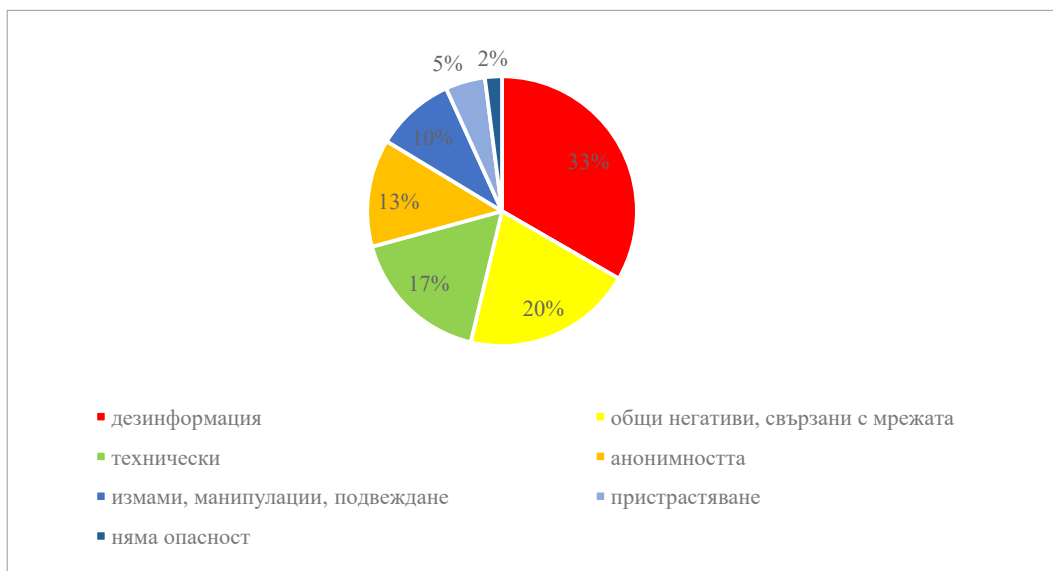
По отношение на най-често срещаната тема в социалните мрежи през последните месеци (фиг. 3), натрупването на отговорите напълно отговаря на очакванията. Това са актуалните теми на деня, които до голяма степен зависят от периода на провеждане на изследването (например спадналия интерес към темата за пандемията на фона на темата за конфликта Русия – Украйна). Потребителите на мрежите се интересуват преди всичко от военния конфликт и след това от пандемията, ваксините и мерките, от икономическите и политическите проблеми в държавата: „Войната в Украйна, КОВИД 19, високите цени на ток, газ, храни; „Арестите на Б. Борисов, В. Горанов и С. Арнаудова“, „Болести и война. Упадъкът на спокойния свят, в който живеем!“. Някои отговори изтъкват значението на личното търсене „Зависи кой какво следи. Аз посещавам групите за учителите, от които материали се възползвам“, „зависи какво търсите, най-често срещаната моя тема е най-новата книга“, „В съвременността като цяло обикновено основната тема е „другият“. На практика е винаги актуална темата за „другия“ и „другите“.

Фиг. 3. Коя е най-често срещаната тема в социалните мрежи през последните месеци?

Относно опасностите в Мрежата обобщените категории на отнасяне на отговорите са 7. Най-много рискове респондентите виждат във връзка с дезинформацията; опасности от общ характер; такива,

които се отнасят към възможната кражба на самоличност; рискове, свързани с анонимността; целенасоченото подвеждане и манипулации; пристрастяването, а като най-малък процент смятат, че опасности няма, ако потребителят има дигитална култура (фиг. 4).

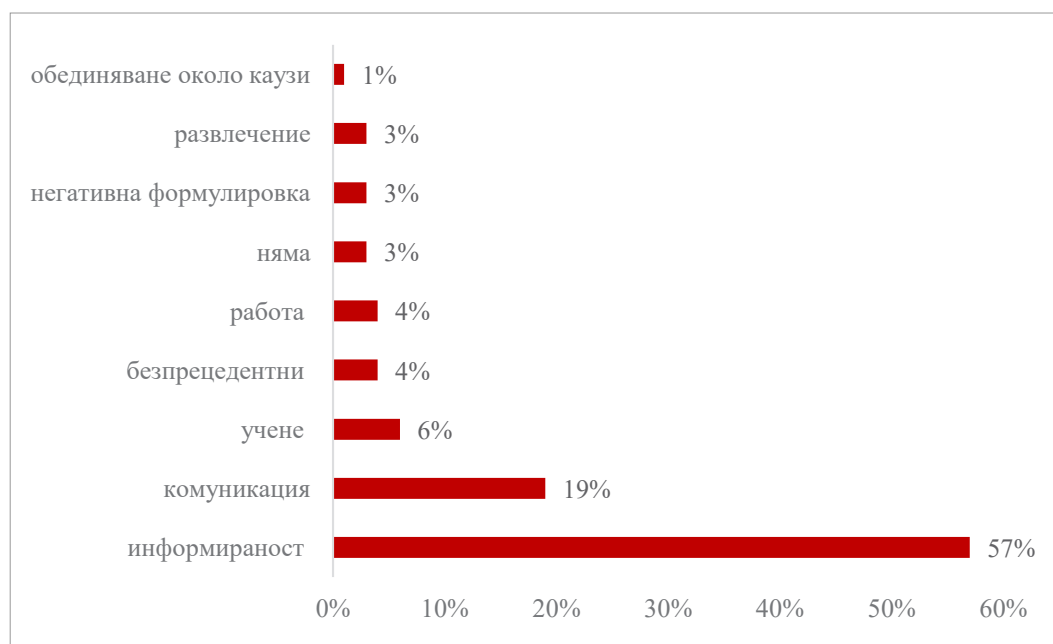

Фиг. 4. Кое е опасно според вас в Мрежата?

Някои от отговорите, включени в **категорията „дезинформация“**, са: „фалшивата информация и трол профилите“, „невярната информация и хората, които целят да ни заблудят“, „лъжливите новини и манипулации, които са трудно разпознаваеми понякога“, „манипулиране на информация“. **Категорията „общи негативи“** съдържа определения като „пропаганда“, „вулгарност“, „разкрепостеност“, „тормоз и измама“, „губене на време“, „свикване“, „зарибяване“, „абсолютно всичко!“. **Техническата незащитеност** на информацията включва отговори като: „различните вируси тип „Троянски кон“, „кражбата на идентичност“, „кражба на профил, сайтове за насилие, споделяне на снимки в социалните мрежи попъване на информация онлайн“, „опасността да изтече важна за нас информация, както и злоупотреба с личните ни данни“, „злоупотреба с личните данни“, „опасни са хакерите, които източват банкови сметки“. Конкретно рефериращите към **риска, свързан с анонимността**, отговори са: „опасно е това, че не знаем кой седи срещу нас, когато пишем съобщения“, „има много хора, които изнудват малки деца в социалните мрежи“, „възползването от децата, които имат достъп до мрежата“, „има различни фалшиви профили“, „интернет тормозът“, „непознатите“. **Групама измами, манипулации и подвеждане** включва отговори, илюстрирани с: „подвеждащата информация; скритите недобронамерени хора зад маската на виртуалната личност“, „опасното в

мрежата са клипове, в които са представени опасни предизвикателства, които децата се опитват да следват и повтарят“, „преднамерената манипулация и лъжата“. Отговорите, директно посочващи „**пристрастяване**“ съдържат: „проливането на съзнанието с постоянно повтарящи се негативни „новини“, „пристрастяване“, „как се възприемат чуждите идеали и хората забравят за реалността“. Три отговора акцентират на факта, че **няма опасност**, ако знаеш как да ползваш Мрежата: „Мрежата не е опасна, ако човек знае как да си служи правилно с нея. В този ред на мисли, най-опасното в мрежата е непознаването на възможностите ѝ и това как те могат да се ползват със зловредни цели“, „Относно зрелите, възрастните хора не мисля, че изпитвам някакви притеснения, всеки е способен да преценява кое е добре за него. По-скоро съм притеснена от участието на 9 – 12-годишни деца в мрежата и нещата, до които те имат достъп. Хората, които често се свързват с тях, които според мен могат да бъдат опасни и се опитват да се възползват от деца на такава крехка възраст“. Само 1 респондент е отговорил „не знам“.

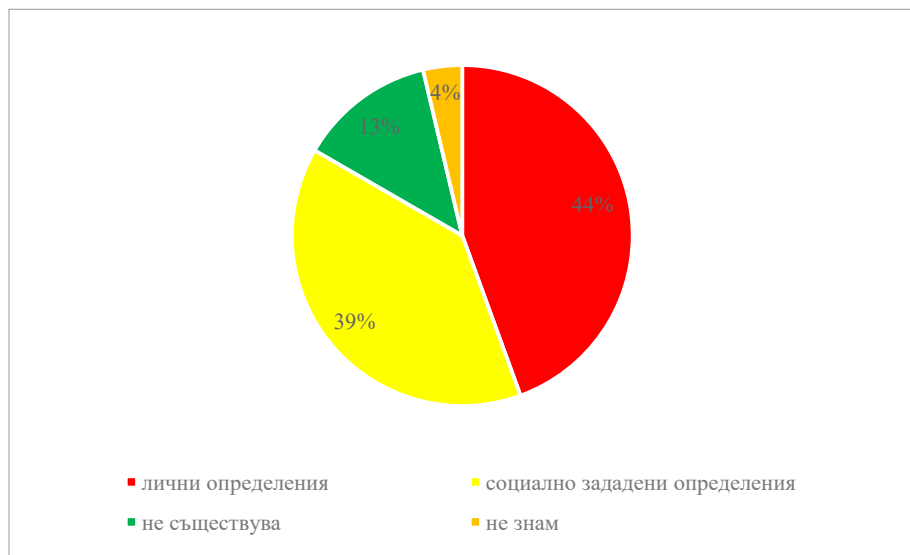
Фиг. 5 очертава ползите, които респондентите намират в Мрежата. Изведени са 9 категории спрямо специфично поставения акцент. Съвсем очаквано, ползите, свързани с Мрежата, се отнасят в основна степен до бързия и лесен достъп до информация по всяко време, комуникацията, конкретните връзки с учене, работа, пазаруване; че Мрежата не носи ползи, а ако има, те са частични и нееднозначни.

Фиг. 5. Ползи, свързани с ползването на Мрежата

Основните ползи се отнасят до бързия достъп до информация по всяко време: „социалните мрежи ни помагат да научим някои неща“, „бърз и лесен достъп до информация и знания по много въпроси“, „възможност за получаване на нови знания по всяко време“, „научавам интересни факти, разтоварвам се, намирам нужни материали“, „по-бърза информативност – за сметка на качеството“, „сред ползите на мрежата са тези, че осигурява достъп до информация от всякакъв тип – научна, научнопопулярна, развлекателна и прочие“. Втората основна категория ползи е възможността за комуникация: „по-бърза и по-евтина връзка между хората“, „способността да комуникираш лесно с близки на далечни разстояния“, „връзка по всяко време с роднини и приятели“, „аз лично ги използвам само за комуникации и с връзка с определени хора“, „да разговаряме с цял свят“, „сближаването на хората без значение от разстоянието между тях“. Безпрецедентни ползи проличават в отговорите: „безкрайно много, почитател съм на виртуалната култура“, „връзката с работа и поръчване на артикули и възможността за учене и научаване на нови неща, конкретното насочване към аспекта развлечения, обединяване около просоциални каузи“. Тук следва да отбележи, че 5 респонденти смятат, че няма ползи от Мрежата, а други 5 посочват ползата чрез негативна формулировка – достъп до информация, макар и често недостоверна: „Няма големи ползи освен това, че доста бързо се разбират новите събития. Но то и социалните мрежи се контролират, така че не винаги се показва истината в тях.“, „Според мен вредят повече отколкото са полезни, защото заради прекалената „информированост“ хората почнаха да се побъркват“, „Има информация по много различни теми, но трябва да бъдем много внимателни, защото не винаги е вярна“.

Следващите въпроси се отнасят до възприеманите социални норми. Категоризирането на отговорите е към по-общите категории позитивни/негативни и външно зададени/лично изградени представи. Фиг. 6 описва категориите отговори, свързани с представата за идеалното тяло. Общите категории, към които са отнесени отговорите, са лични спрямо социално зададени определения, отричане на наличието на норма и затруднения в даването на отговор.

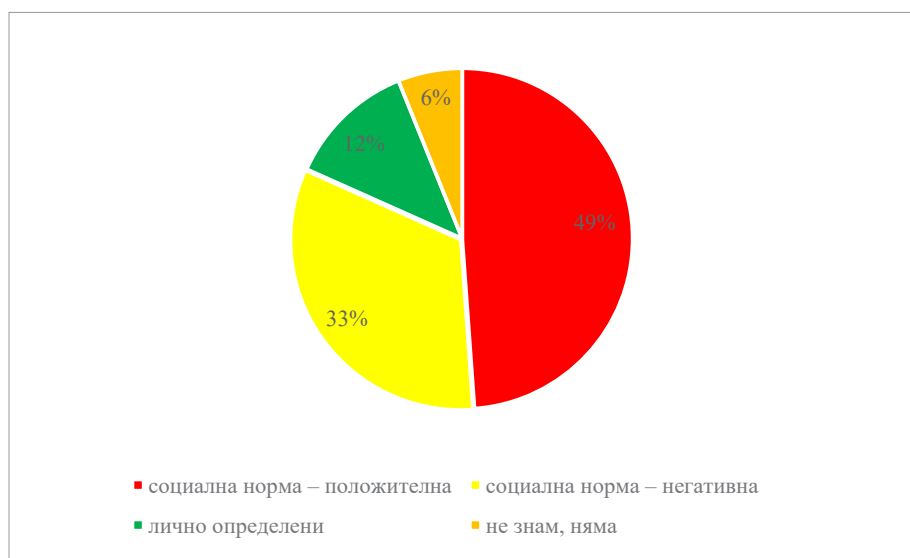

Фиг. 3. Коя е най-често срещаната тема в социалните мрежи през последните месеци?

Отговорите на респондентите по отношение на нормата за идеално тяло заслужават специално внимание. Въпреки че питането е относно норма, най-голям брой отговори (72) се отнасят до лично дадено определение, което е допълнено и от 21 отговора, според които не съществува подобна норма. 63 са отговорите, които привеждат социална норма, а 6 са отговорите „не знам“. Водещата категория лични определения включва: „идеалното тяло е това, в което човек се чувства добре и няма желание да регулира, но в същото време е здравословно добре“, „както му харесва на човека, стига да не е опасно за здравословното му състояние“, „здравословен сън, спорт, чист въздух, разходки, правилно хранене с чисти продукти, много вода, грижа за личната хигиена“, „да се чувстваш добре в собствената си кожа“, „Здрав дух, здраво тяло. Няма нищо идеално. Всичко се променя с времето и с възрастта.“, „това, в което се чувства добре човекът“, „идеалното тяло е тяло, в което се чувстваш добре“, „са си здрав и да нямаш здравословни проблеми“, „здравото тяло“. Социално възприеманите норми са илюстрирани в отговорите: „90/60/90“ (посочено с абсолютна честота 7 пъти); „идеалното тегло според височината, пола и възрастта на човека“, „добре оформено, стегнато и слабо тяло“, „рекламите, в които 20-годишни рекламират козметика и дрехи за 50-годишни, натрапват идеята за вечна младост и красота. Жените нямат право да остаряват, те трябва да са без бръчки, целулит и да са възможно най-слаби. На мъжете пък им се обяснява, че трябва да са „богове“ в интимния си живот и това ще стане с дадено лекарство и т.н., и т.н. Модните гиганти наемат девойчета с тела на изнемоляло дете и най-невинно ти обясняват, че нямат нищо

против жените с + сайз, но те не произвеждат такива дрехи. Сега е много политкоректно да се казва на пълничките, че са прекрасни такива каквито са, само че никой не го мисли наистина. Аман от лицемерие. Много сме сбъркани.“, „Най-често (за съжаление) срещаното в интернет „идеално тяло“ е преминало през неколкостотни корекции“, „За жените е прието, че трябва да са слаби, а за мъжете – високи и силни, с което не съм съгласна. Според мен човек трябва да изглежда така, както на него му харесва, стига да не е много опасно за здравето му“. Категорията „няма такава норма“ е изразена най-изчерпателно в отговора: „Това е една рамка, която налагат именно социалните мрежи и известните личности, които обработват снимките си. Такава норма няма! Съществува, ако ние си я наложим.“

Представата за преуспяващия човек през погледа на респондентите е илюстрирана на фиг. 7. Общите категории, към които са отнесени отговорите, са лични спрямо социално зададени определения, положителна и негативна социална норма и затруднения в даването на отговор.

Фиг. 7. Каква представа и норма съществува според вас за преуспяващия човек?

В представените възприятия за преуспял човек са използвани основно социално възприети норми, като по-изразени са положителните стереотипи (64 отговора) спрямо негативно оценените възприемани социални норми (43 отговора); следвани от 16 отговора, в които респондентите дават свои определения. Последната категория е изведена с акцент в отговорите към собствена позиция. Категоризирането спрямо външни стандарти и категории от външен, материален или развитиен аспект е иманентно, така че това е основен критерий в извеждането на категориите „лични определения за преуспелия и съвременния човек“.

Няма норма или не могат да отговорят 8 респонденти. Позитивните стереотипи, свързани с възприемането за преуспял човек, се отнасят до следните: „Да е създал семейство, да е полезен за себе си и околните, да е щастлив от това, което прави, да се развива постоянно, да не се страхува от предизвикателства, свободно да изразява мнение.“, „Богат и добре изглеждащ.“, „Упоритост, старание и късмет“, „Старае се да прави правилните неща и да ги прави с много труд, мотивация, да взема смело решения“, „Човек, който не се отказва, когато му е трудно.“, „Работи успешно и се реализира във всички сфери“, „човек, който има успешен собствен бизнес“, „Човек, който има цели и работи за постигането им.“, „Четящия човек, търсец, знание и прилагач наученото“, „високо IQ, непрекъснат стремеж към самоусъвършенстване във всички сфери, разнообразни интереси“, „Масово се смята, че това е човек с милиарди, който не работи, а само харчи пари. За мен не е така, това е човек, който не спира да търси и опитва нови неща. Човек, който надгражда себе си.“, „Карьерист или хармония с природата. Двата полюса.“, „Търсец, самоусъвършенстващ се непрекъснато, стремящ се към баланс между професионален, личен живот, здраве.“, „Човек, който е успял да балансира свободно време и трудова заетост.“, „Човек с добра кариера и добра финансова обезпеченост.“, „Да има добра кариера и семейство.“, „Да постига всяка поставена от себе си цел, да има време за семейството си“. Като негативни стереотипи във възприемания натиск към определения за преуспял човек респондентите споделят: „Измамник, който е постигнал всичко по лесния начин. Това обаче не е моето мнение.“, „издигат успешите хора на пиедестал“, „Трябва да бъде богат, да кара скъпи коли и винаги на скъпото. Но различните хора имат различни представи за успех. За някои успехът наистина е всяка вечер да са на парти, за други успехът е да се прибират след работа при семейството си.“, „Добра позиция в работата. Добре финансово, скъпа кола, маркови дрехи, скъп телефон.“, „Представата за това, че притежаването на скъп автомобил и като цяло материалните неща определят дали човек е успял.“, „Ами в нашата прекрасна България вече се наложи следният модел: Човек, имащ успешна кариера (каквото и да означава това), много пари, тагване от интересни далечни дестинации и други „интересни дейности.“, „Мнението, което битува в обществото (за съжаление), свързва успеха задължително с парите, следователно – облечен добре, с хубаво возило, управляващ някакъв бизнес. Както ги нарича един приятел: „брокатените вехтошари на мира сега.“, „Според мен преуспяващия човек печели повече пари, отколкото му трябват, неговите стремежи са насочени към неустойимото. Все повече се сравнява с останалите и иска да има все повече и да е по-добър.“, „има си вуйчо владика“, „Преуспяващия човек е IT техник, който взима заплата 3000 + лв., има задължително кола, никога не плаща в брой – само с карта. Той не готви, защото вечеря навън. Със сигурност има апартамент, най-вероятно и вила, която посещава през

уикенда. Лятото ходи на море в чужбина, разбира се в първа класа.“. Собствено изградените представи са изразени в отговори като: „Преуспяващия човек трябва да може да си позволи да не се лишава от нищо в ежедневието си.“, „Човек, който е постигнал всичко, което иска“, „За да преуспее един човек, трябва да се труди усилено, а не да чака всичко наготово. Трябва да бъде организиран и отговорен.“, „За всеки човек успехът е различно понятие. Успехът е на първо място нагласа и начин на мислене, а след това действие и постоянство“, „всеки сам гради нормите за успеха си“, „Човек, който не спира да чете и да се развива. Преуспяващият човек е мислещият човек.“, „Според мен преуспяващият човек е здрав, води здравословен начин на живот, има семейство, две деца, домашен любимец, има работа, която обича, има собствен дом и кола, има подкрепа от родителите си, има верни приятели и помагат заедно на нуждаещи се хора.“

Потърсен е и отговор на въпроса за водещата представа на респондентите за това как определят съвременния човек (фиг. 8). Използваните обобщени категории за отнасяне на отговорите са лични определения, позитивни и негативни социални стереотипи и затруднения да бъде даден отговор.

Фиг. 8. Каква представа и норма съществува според вас за съвременния човек?

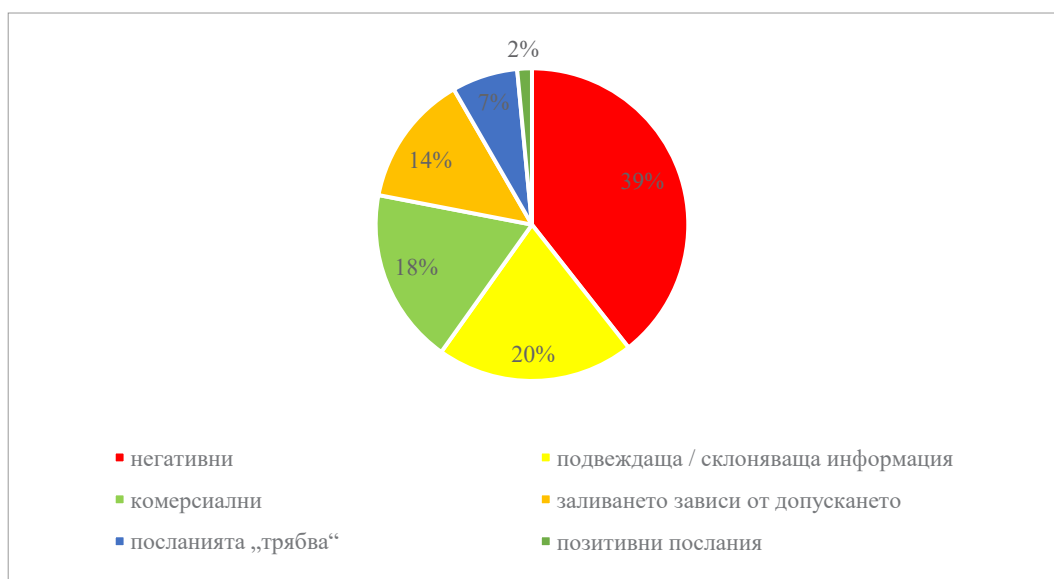
Отговорите на този въпрос са изведени в категориите лично дадени определения от респондентите, използвани социално възприети норми и отделно категоризирани позитивни социално зададени определения и негативни социално възприети „норми“, когато отговорите позволяват това. Най-много от отговорите на изследваните лица се отнасят до формулировката на въпроса: Какви са външно възприеманите норми?

По-голям процент и водеща е категорията позитивно определени външни норми, следвани от негативните стереотипи, изтъкнати от респондентите, и накрая лично възприемания модел на това, което обрисова съвременния човек.

Към позитивните социални стереотипи се отнасят: „Ентузиазизиран за по-доброто бъдеще, отдаден на работата си, ерудиран и с богата морална основа.“, „За него е важно той да е на първо място във всичко и не би имало значение колко време отделя, за да го постигне. Той, за да е преуспяващ, е вложил много усилия и труд, които един ден ще му се отплатят.“, „Умее да се доказва. Успешно достига до крайните си цели“, „Преуспяващият човек е завършил и има мотивацията да прогресира в тази сфера“, „Трудолюбив и амбициозен“, „Това е човек, който има високи цели, които постига с труд и постоянство. Човек, който не се страхува да опита нещо ново, който е целенасочен, трудолюбив, със самочувствие, че ще успее.“, „Ами човек изгражда себе си сам, тоест той сам се прави успешен с действията си.“, „Преуспяващият човек е открил равновесието между това да е в хармония със себе си външно – чрез тялото си, и вътрешно – чрез психическото си развитие.“, „За мен преуспяващ човек е човек, който е създал здраво семейство. Също така човек, който следва своите цели и прави това, което го кара да се чувства щастлив.“, „Преуспелият човек е според мен този, който е щастлив, защото тези хора са на изчезване.“, „Човек, който е успял да балансира свободно време и трудова заетост.“, „Да има добра кариера и семейство.“, „Да постига всяка поставена от себе си цел, да има време за семейството си“, „Да е самостоятелен, самоуверен, амбициозен“. Към негативните възприемани стереотипи се отнасят отговори като: „Обществото налага богатството да е определящият фактор за успех в днешно време.“, „Пари, пари, пари.“, „Преуспяващият човек е такъв от много ранна възраст, произхожда от заможно семейство.“, „има си вуйчо владика“, „Преуспяващият човек не винаги е щастлив“, „За съжаление преуспял днес е равно на сумата в банковата сметка.“, „Преуспяващият човек е ИТ техник, който взима заплата 3000 + лв, има задължително кола, никога не плаща в брой само с карта. Той не готви, защото вечеря навън. Със сигурност има апартамент, най-вероятно и вила, която посещава през уикенда. Лятото ходи на море в чужбина, разбира се в първа класа.“, „с кола, къща и много пари“, „Информиран, ангажиран, работохолик“, „Външен вид, образование и добре платена работа“, „богатство, възможности, наглост, връзки“, „Обикновено се смята, че трябва да е материално независим.“, „Човек „с пари““, „Иска ми се да вярвам, че е човек, постигнал своите успехи със собствени сили, знания и упоритост, но за съжаление не винаги е така“, „Преуспял в социалните мрежи“, „В наши дни преуспелият човек се смята за човек, който притежава пари и материални скъпи неща и изключително беден опит в живота.“, „Измалник, който е постигнал всичко по лесния начин. Това обаче не е моето мнение.“. Личните

определения описват виждането на респондентите за съвременния човек като: „Съвременният човек трябва да се адаптира към развиващия се свят. Както е казал Дарвин: „Оцелява този, който се приспособява.“, „забързан, нервен и неадекватен“, „изказва мнението си свободно, не приема критика“, „Многократно хората променят представите си за нормата в междуличностните отношения и поведението. Всеки човек има свое разбиране, липсва контакта между хората.“, „В днешно време болшинството от масата в България и най-вече младите хора имат една изградена грешна представа за себе си. Смятат, че ненаказаното от законите им дава право да правят каквото си искат, без да има последици.“, „Аз смятам, че е по-мързелив от предците си.“, „Нулева етика и търпимост, безпардонност, независимо от високите технологии, огромен процент слабограмотни млади хора.“, „Съвременният човек май е доста оглупял, нищо че разполага с „тонове“ информация. Според съвременните схващания човекът трябва да е мобилен, да живее екологично и да се храни с био храни, а също и да е доброволец, но по възможност да го покажат в някоя медия или социалка. Куул е да си има кауза, ама по-екзотична. Може да не е много грамотен, но пък е себе си (шегувам се).“, „Съвременният човек е задължително технологично образован – знае как да борави с интернет, смартфон, компютър и задължително им отделя доста време от ежедневието си. Съвременния човек е свободен да прави всичко, което си поиска – жена може да изиска да бъде вписана като „баща“ в акта за раждане на дете, с което няма никаква биологична връзка; съвременният човек може дори да отрече, че е човек, а да претендира, че е куче, преродило се в тялото на човек, само внимавайте, защото ще ви обвини, че нарушавате правата му и го „сегрегирате“, ако не желаете да го смятате за куче. Изобщо съвременният човек е свободен и с безброй много права... но всъщност е един жалък роб на страстите си...“ „Забързан, изнервен, все по-малко обръща внимание на ценности като толерантност, уважение, взаимопомощ и пр.“, „Съвременният човек е... виртуално зомби. Постоянно е на телефона, личният контакт и общуването с другите хора очи в очи се губи. Всеки е сам за себе си...“, „егоистичен и човек, който мисли само за себе си и за пари“, „Мързелив, безцелен и хленчещ потребител.“, „Според мен съвременният човек е много искащ, но не дава достатъчно. Трябва да даваме и да не се замисляме какво получаваме, защото ако всеки е насочен към това, в един момент всеки ще получава повече (помощ, уважение, разбиране)“, „Хаотичен в интересите и целите си. Разполага с неизчерпаем достъп до информация, но не умеє да работи с нея критично. Зависим твърде много от оценката на останалите, която често е единствен стимул за постигане на по-високи цели.“

Последният въпрос, за съдържанието на информацията в социалните мрежи, е представен на фиг. 9. Изведените категории са 6: негативно съдържание, манипулативно съдържание, комерсиално съдържание, личен контрол, възприемани правила и позитивни послания.

Фиг. 9 Какви послания имате усещането, че ви „заливат“ в Мрежата

Най-много от отговорите на респондентите оценяват посланията в Мрежата като негативни, следвани от подвеждащи послания, комерсиални послания, мненията, че всичко зависи от индивидуалния избор и допускане на информация, възприеманите послания за норми, позитивни послания. Отговор „не знам“ има получен само веднъж.

Категорията „негативна информация“ включва отговори като: „този негативизъм, който постоянно бълва по повод Ковид 19, политически новини и др.“, „Негативни, стресиращи. Дават се послания за успели хора, които се отличават единствено с визуална атрактивност или краен примитивизъм“, „неточна информация“, „Война и Ковид много манипулирана медийно“, „Путин е еманация на световното зло“, „Бъди миротворец, бъди благодетел, изпрати пари за тази кауза и помогни на едно бедно дете, животинче...“ (и задоволи егото си, че си извършил нещо добро)“, „два края на света“, „обречени сме“, „парламентарен контрол“, „ако не си достатъчно красив, потърси д-р Енчев“, „русото ще спаси света, а ако не е то, със сигурност ще е хиалуроновата киселина“, „Че светът вече не е това, което е бил преди“, „Определено напоследък все по-често ставаме свидетели на негативни и ужасни случки и събития. Така че определено преобладават лошите неща и все по-рядко правят впечатление доброто, истинското и човешкото.“, „Много негативизъм. Информация, клоняща да насочва към определена посока, в случай че не си човек, който ще потърси повече от един източник.“, „негативизъм и агресия“. Подвеждащи и манипулативни послания са изразени в отговори като: „В повечето случаи посланията в мрежата са абсолютно ненужни, манипулационни, преувеличени.“, „Омраза, фалшива емпатия, лъжливи внушения...“, „Да ни

убедят в идеи и неща, които не са правилни или фалшиви.“, „Заливат ни с лъжи“, „Най-различни от всякакво естество, повечето от които лъжливи, затова е важно внимателното подбиране на това, което гледаш и следиш.“, „Бъдете постоянно в мрежата! Живейте виртуално!“, „За красота, която в крайна сметка е въз основата на изкривени представи за естетически добре изглеждащ човек.“ Оценката за посланията в Мрежата като комерсиални се съдържа в примерите: „пазарувайте, печелете, работете виртуално“, „Купи „еди-какво си“, защото е изключително важно за удобството и комфорта ти.“, „За това, което говоря често. Например, ако говоря с родителите ми, че много искам някоя книга, ще почнат да ме заливат реклами за нея и да ме подмамват да си я купя.“, „Заливат ни с реклами на неща, които сме разглеждали в интернет, както и с новини от сайтове, за които по грешка сме се абонирали“, „Послания, свързани с увереността, със започването на самостоятелен бизнес и търсенето на себе си.“, „Светът е ужасно и опасно място, а вие сте късметлии, ако успеете да си купите най-новото лекарство против диария, запек или грип.“, „Купи сега!“, „Живей здравословно!“, „Как да бъдем красиви и преуспяващи?“. Категорията „лично филтриране“ съдържа отговори, в които респондентите поставят акцент върху собственото осъзнато управление на информацията и каналите: „Всеки сам избира кое да му влияе, независимо от посланията си мисля, че всеки човек трябва преди всичко да следва себе си и своите разбирания за света, ако посланията имат надграждащ характер, тогава бих им обърнала внимание“, „зависи от търсенето“, „Мрежата е настроена така, че да се нагажда по всеки индивидуално и да му излизат новини и публикации, свързани с интересите му. За това аз съм залята с много положителна енергия, поезия, изкуство, снимки, видеа, постове, които разкриват силата на женския дух. Така че няма нещо, което да важи за всички, това е строго индивидуално“. Възприеманите послания от типа „трябва“ и налаганите норми и стандарти са изразени в отговори на респондентите като: „В мрежата най-често се срещаме с някаква показност – как трябва да изглеждаме, как да се държим, как да се представяме и всичко това е от една гледна точка“, „Точно с послания за възприемане на света по определен начин“, „Че е задължително животът ти да протича по определен съвременен модел, ако не го правиш – има нещо сбъркано в теб“. Послания за „събуждане“, тъй като не става ясна позитивната или негативната конотация, споделят малко респонденти: „Да спрем да мълчим, да отворим очите си за случващото се в света.“

Посочени са и някои от отговорите в свободното поле в края на анкетата – за добавяне на коментар по желание – тъй като те директно се отнасят към обсъждането на резултатите: „Няма нещо важно, което да добавя, освен че се натъжих.“, „Интернетът като всяко нещо си има своите положителни и отрицателни страни. Най-важното е да се научим да го използваме разумно и по предназначение.“, „Въпросите са доста интересни

и е хубаво да се обсъждат в дискусия.“, „Дигиталният свят и виртуалната среда, в която живеем, започват да променят човека, но към по-лошо според мен. Има много ползи от нея със сигурност, но като учител забелязвам, че това влияе доста негативно на малките деца и ученици.“, „Животът ни е невъзможен без интернет вече, вкл. фейсбук и вайбър.“, „Това е основният начин за комуникации и информирание.“, „Трябва да бъдем себе си, а не да подражаваме на някой си, само защото той е успял и харесван. По този начин ще загубим самоличността си и разнообразието във външния ни вид.“.

ДИСКУСИЯ

Разглеждаме представените отговори като тенденции, очертаващи възприятията и осмислянето на посланията в комуникационната среда на виртуалното пространство. Това очертава моментната картина на начина на ползване, възприемането на Мрежата, разграничаването на рисковете и опасностите в нея и представата за нейното влияние. Освен индивидуалните различия, динамиката на контекста и събитията, определящи различни ракурси и фокуси на въздействие, като акцент остава търсене на ефективното и оптималното ползване на Мрежата при същевременно висока степен на осъзнатост. Все по-засилената динамика на глобални промени и информационен поток, което определя необходимостта от ориентиране, избори и заемане на позиция в процеса на себеопределяне, прави тази тема особено актуална.

Нашият интерес в тази посока е провокиран основно предвид по-високата степен на себеопределеност, която очакваме да имат студентите, от една страна, но от друга – по-силната убеденост, че разбират и знаят как да филтрират и отсяват съдържанията и информационните канали. Стремещт е да очертаем някои насочващи тенденции, които да ни дадат насоки за по-висока степен на използване в процеса на преподаване на методи и техники за стимулиране на критичното мислене, утвърдени в практиката. Стойността е изцяло приложна, а не теоретична или изследователска и отговор на засилените преживявания и реакции, особено през последните повече от две години на живот в условията на кризи.

Като цяло можем да очертаем няколко основни тенденции:

- Потвърждава се ниското доверие в традиционните медии и източници за търсене на информация, както и предпочитането на Мрежата като основен източник.
- Респондентите ясно разграничават и ползват, и рисковете, свързани с Мрежата.
- Като основна полза очертават бързия и лесен достъп до информация и комуникация, подчертавайки, че животът днес и утре не е възможен без дигиталната среда.

- Относно рисковете и опасностите: респондентите ги отнасят най-вече до непроверените факти, негативната и манипулирана информация и липсата на достатъчно умения за разпознаване и управление на впечатленията и контактите онлайн.
- Относно възприеманите послания и социални норми също се очертава критичността в даваните отговори. Представите за съвременния и преуспелия човек и идеалното тяло се формират не директно, а чрез рефлексия на позитивното и негативното в съществуващите стереотипи и себerefлексията.

За практически цели резултатите могат да бъдат разгледани в контекста на иновативността и дигиталността и възграждането на медийната компетентност като базово умение в концепцията на проектно базираното учене. Използването на регулярни допълнителни самостоятелни задачи може да допринесе за формирането на активна нагласа за самостоятелно осмисляне на посланията от средата чрез правилното идентифициране и използване на информацията от Мрежата и това да бъде извън единични специализирани обучения, например за фактчекинг. Обвързването на теми от учебния материал с отзиви в социалните медии и търсенето на аргументи и информация в Мрежата може да изпълни функцията на това свързващо звено, което да намали отсъствието на достатъчно междупредметни връзки и най-вече да смекчи основния изтъкван проблем за липсата на намиране на смисъл и обвързаност между учебното съдържание и реалния живот в представите на учениците. Даването на допълнителни самостоятелни задачи е само една от възможните стъпки в тази посока. Тема от учебния материал, по която да бъде потърсена информация в мрежата, както и реакции и мнения в социалните медии и извеждане на аргументирана собствена позиция е перспективата на учене чрез опит и проектно учене. По този начин може да се очаква оптималният резултат – възграждането на нагласа за рефлексия и себerefлексия като превенция на автоматичното приемане и следване на информационни канали и инфлуенсъри и съответно – реакции. Такава нагласа считаме за особено важна конкретно за условията на съвременния свят – както в личен план, така и в частност особено при подготовката на педагогически специалисти.

Доколкото водещо в отговорите на респондентите са личните избори, проличава и неминуемото място на социалните норми в представата за модела за външност и преуспяване в живота на всеки възрастов етап. Това е още по-важно в процеса на възграждане на идентичността и себеопределяне при учениците. Отчитането на ползите и рисковете, позитивите и негативите в процеса на себеопределяне и себeregулация е обвързано с психосоциалното развитие, но процесът на идентифициране и правене на избори може да бъде стимулиран както посредством комуникираните

послания, така и подкрепен с даването на съобразени задачи. Това може да допринесе, от една страна, за създаването на усещане за собствен избор и устояване на натиска на средата, а от друга – за намирането на допирни точки между ученето и приложимостта му в житейски план.

Активната нагласа е важна в условията на бързи социални и икономически промени, на дигиталния свят и на изискванията в контекста и възможностите за кариерна реализация, които все повече разширяват дистанцията между традиционното формално образование и компетентностите, отразявани ежегодно в резултатите от PISA. Ангажираните в работата с учениците са решаващ фактор в две посоки – чрез собствената си себеосъзнатост, комуникация и чрез стимулирането с включване на подбрани задачи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bakalova, D., Bakracheva, M. & Mizova, B. (2015). Happiness and life satisfaction: In search of the way to yourself, Sofia: Colbic [Бакалова, Д., Бакрачева, М. & Музова, Б. (2015). Щастие и удовлетвореност от живота: В търсене на пътя към себе си, София: Колбис]
- Bakalova, D., Mizova, B. & Bakracheva, M. (2009). Self-presentation and self-image management on social networking sites. In: Proceedings „Applied Psychology in Bulgaria: Opportunities and Perspectives“, Varna, ISSN 1314-0507, 180-191 [Бакалова, Д., Музова, Б. & Бакрачева, М. (2009). Себепредставяне и управление на Аз-образа в сайтове за социални мрежи. В: Сборник доклади от конференция „Приложната психология в България: Възможности и перспективи“, Варна, ISSN 1314-0507, 180-191]
- Bakracheva, M. & Bakalova, D. (2010). Virtual identity and identity style of the Internet user. *Psychological Research*, 2, 161-168 [Бакрачева, М. & Бакалова, Д. (2010). Виртуална идентичност и стил на идентичност на интернет потребителя. *Психологични изследвания*, 2, 161-168]
- Bakracheva, M. & Bakalova, D. (2011). A theoretical framework for the study of virtual identity as a component of the psychosocial identity of the e-consumer. *Bulgarian Journal of Psychology*, 1-2, 63-82 [Бакрачева, М. & Бакалова, Д. (2011). Теоретична рамка за изследване на виртуалната идентичност като компонент от психосоциалната идентичност на е-потребителя. *Българско списание по психология*, 1-2, 63-82]
- Bakracheva, M., Bakalova, D. & Mizova, B. (2014). Effect of comparisons in virtual and real environment on happiness and life satisfaction. *Bulgarian Journal of Psychology*, 1-3, 254-271 [Бакрачева, М., Бакалова, Д. & Музова, Б. (2014). Влияние на сравнението в реална и виртуална среда върху равнищата на щастие и удовлетвореност от живота. *Българско списание по психология*, 1-3, 254-271]

- Bakracheva, M. & Manolov, M. (2019). The many faces of the Self (The self-concept in the contemporary reality), Sofia: Colbis [Бакрачева, М. & Манолов, М. (2019). Многото лица на Аз-а (Образ за себе си в съвременната реалност), София: Колбис]
- Mizova, B. & Bakracheva, M. (2008). Psychological and ethical dimensions of media reality, In: Proceedings Morality in Bulgarian media, Sofia, 199-205 [Мицова, Б. & Бакрачева, М. (2008). Психологични и етични измерения на медийната реалност, В: Сборник доклади от 5-та национална конференция по етика „Моралът в българските медии“, София, 199-205]
- Ainsworth, S. & Baumeister, R. (2016). A Meta-Analysis of Social Networking Online and Social Capital. *Review of General Psychology*, 20, 369-391. 10.1037/gpr0000091.
- Bakracheva, M. & Manolov, M. (2016). Reality and self-detachment after long time spent on social networking in relation to meaning in life. *International Journal Knowledge, Scientific Papers vol. 14.1*, 423-428, ISSN 1857-92
- Bakracheva, M. & Totseva, Y. (2017). Contextual and individual factors determining the belief in conspiracy theories in Bulgaria. In: Proceedings from 3rd International Conference on Education, Culture and Identity, The Future of Humanities, Education and Creative Industries, Sarajevo, ISSN 2566-4409, 309-323
- Gambo, Sarah & Apuke, Oberiri. (2017). Benefits of Accessing Health Information on Social Media among Female Students: A Study in a Nigerian Public University. *Global Journal Of HUMAN-SOCIAL SCIENCE: A Arts & Humanities – Psychology*, 17, 23-29.
- Hruska J, Maresova P. (2020). Use of Social Media Platforms among Adults in the United States—Behavior on Social Media. *Societies*. 2020; 10(1):27. <https://doi.org/10.3390/soc10010027>
- Huang, C. (2021). Correlations of online social network size with well-being and distress: A meta-analysis. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 15(2), 3. <https://doi.org/10.5817/CP2021-2-3>
- McKenna, K.Y.A. & J.A. Bargh (2000) Plan 9 from Cyberspace: the Implications of the Internet for Personality and Social Psychology, *Personality and Social Psychology Review*, 4(1), 57-75
- Papademetriou, C.; Anastasiadou, S.; Konteos, G.; Papalexandris, S. (2022) COVID-19 Pandemic: The Impact of the Social Media Technology on Higher Education. *Educ. Sci.* 2022, 12, 261. <https://doi.org/10.3390/educsci12040261>
- Suler, J. R. (2002). Identity management in cyberspace. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 4(4), 455-459.
- Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology and Behavior*, 7, 321-326.
- TEACH – Targeting Extremism and Conspiracy Theories. (2022). Retrieved on 27.04.2022 from <https://www.idd.uni-hannover.de/en/research/projekte/teach/#c89158>
- Turkle, S. (1995) Life on the screen: Identity in the age of the Internet. New York: Simon and Schuster.
- Volkmer, I. (2021). Social media and COVID-19. A global study of digital crisis interaction among Gen Z and millennials. Key results of an international study conducted by wunderman thompson, university of melbourne, pollfish and the world health

organization. ISBN 978 0 7340 5669 6

- Wright, K. & Hu, B. (2018). A meta-analysis of Social Network Site use and social support. *Computers & Education*. 127. 10.1016/j.compedu.2018.08.024.
- Yang, Q., Liu, J., & Rui, J. (2022). Association between social network sites use and mental illness: A meta-analysis. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 16(1), 1. <https://doi.org/10.5817/CP2022-1-1>
- Zhao, S., Grasmuck, S., & Martin, J. (2008). Identity construction on Facebook: digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1816-1836. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2008.02.012>

За авторите:

Маргарита Стефанова – Бакрачева, доктор, професор по психология, преподавател във ФНОИ, катедра Социална педагогика и социално дело. Области на научни интереси: психосоциална идентичност, субективно психично благополучие и процъфтяване, стрес и стратегии за справяне със стреса, развитие през целия живот, проактивен майнфулнес. Адрес: ФНОИ, София, бул. „Шипченски проход“ № 69А
E-mail: bgmbakrachev@uni-sofia.bg

За автора:

Милен Замфиров Замфиров, доктор на науките, професор, преподавател във ФНОИ, катедра Специална педагогика. Области на научни интереси: природни науки за ученици със СОП, обучение по математика за ученици със СОП, приложение на компютърни технологии в образователния процес, сексуално образование при ученици с нарушения. Адрес: ФНОИ, София, бул. „Шипченски проход“ № 69А
E-mail: m.zamfirov@fppse.uni-sofia.bg

About the Authors:

Prof. Margarita Angelova Stefanova - Bakracheva, PhD, Department of Social pedagogy and social activities, Faculty of Educational Studies and the Arts, Sofia University St. Kliment Ohridski. Scientific interests: psychosocial identity, subjective well-being and flourishing, coping strategies, lifelong development, proactive mindfulness. Address: Faculty of Educational Studies and the Arts, 1574 Sofia, 69A Shipchenski Prohod Str. E-mail: bgmbakrachev@uni-sofia.bg

Prof. Milen Zamfirov, Dsc. Department of Special Pedagogy, Faculty of Educational Studies and the Arts, Sofia University St. Kliment Ohridski. Scientific interests: Science for students with special needs, Mathematics for students with special needs, computer-based technologies in education, sexual education for children with special needs. Address: Faculty of Educational Studies and the Arts, 1574 Sofia, 69A Shipchenski Prohod Str. E-mail: m.zamfirov@fppse.uni-sofia.bg

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКА ГРАМОТНОСТ ЧРЕЗ УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ В 8. КЛАС

Георги Якимов

Резюме: Настоящата статия има за цел да изясни как учебното съдържание по предмета „История и цивилизации“ в 8. клас допринася за формирането както на представа за стопанския живот в Новото време, така и на икономическа грамотност на учениците. Изучаването на епохата от края на XV до началото на XX век дава възможности на подрастващите да усвоят важни икономически понятия. Статията разглежда, анализира и сравнява актуалните учебници и учебните помагала с оглед поставената цел. Посочени са добрите примери в тях, които съдействат в най-голяма степен за изграждането на началната икономическа грамотност на учениците, която е важна част от формирането на тяхната гражданската култура. Знанията на младите хора за стопанския живот в миналото могат да бъдат полезни за тях предвид бъдещото им успешно включване в стопанския и социалния живот на българското общество.

Ключови думи: стопански живот в Ново време, училищно историческо образование, икономическа грамотност, гражданско образование

CAPABILITIES OF ATTAINING ECONOMIC LITERACY THROUGH THE SCHOLASTIC CONTENT IN HISTORY AND CIVILIZATIONS FOR 8TH GRADE

Georgy Yakimov

Abstract: The objective of this article is to make clear how scholastic content in the subject history and civilizations in the 8th grade contributes to the formation of notions about economic life in the Modern Age as well as to the formation of economic literacy of the school students. Learning about the period from the end of 15th century until the beginning of 20th century gives the school students a chance to acquire some important economic concepts. The article examines, analyzes and compares the current schoolbooks and textbooks with regard to the above purpose. Any good examples are pointed

out, which to the biggest extent contribute to the formation of the school students' initial economic literacy which is an important part of the formation of their civic culture. Young people's knowledge about economic life in the past can be useful for them with respect to their future successful inclusion in the economic and social life of the Bulgarian society.

Keywords: economic life in the Modern Age; history education in schools; economic literacy; civic education

УВОД

Съвременното законодателство в образователната сфера утвърди разбирането, че трябва да се изгради социална култура у учениците, която да се базира на знания за демократичното общество, свободната пазарна икономика, местните, националните, европейските и глобалните институции. Учениците трябва да придобият компетентности, необходими за професионална реализация и активен граждански живот в съвременните общности. Все повече внимание се обръща на изграждането на младите хора като граждани в четирите конкретни сфери на съвременното гражданство – политическа, икономическа, социална и културна. Днешното гражданско образование има различни измерения. В теоретичните изследвания се срещат множество дефиниции за това обучение, формулирани от чужди и български изследователи, както и от авторитетни международни организации (Kolarova, 2014: 201 – 202). В продължение на години учениците усвояват знания, които имат за цел да ги превърнат в граждани на съвременното демократично общество. Това са знания за държавността и политиката, за стопанския живот в миналото, за всекидневните връзки между членовете на обществото в различни исторически епохи, за културния живот през различни епохи, културното наследство и разбирането на културните различия. На съвременните млади хора предстои реализация в динамична икономическа ситуация и затова те се нуждаят от определен минимум на икономическа грамотност и култура. Той включва отношение към работния и потребителския пазар, трудовата заетост и осигуряването на доходи за съществуване (Valchev, 2003: 59) На прага на зрелостта учениците трябва да са подготвени да взимат най-добрите икономически решения с оглед на своите интереси (Zahariev, 2001: 139).

Образователното законодателство възлага на предмета „География и икономика“ изграждането на базисните знания за съвременния стопански живот и за основните икономически понятия, свързани с него. Немалка част от тях се отнасят до гражданската образованост и култура на подрастващите. Те трябва да имат ясна представа за икономическите

процеси в страната и света, да познават стопанския живот и икономическите перспективи на населеното място, в което живеят. Обучението по география и икономика (в основното и гимназиалното образование) и по гражданско образование (в горната степен на гимназиалното обучение) дава представа на учениците за съвременното стопанско развитие. Тези учебни предмети не обръщат внимание на стопанския живот в миналото, на неговото развитие през хилядолетията на човешката цивилизация. Тази празнина в представите на учениците се запълва от предмета „История и цивилизации“, чрез който те добиват знания за икономическото развитие на изучаваните цивилизации, държави, народи и общности.

ИЗСЛЕДВАНЕ

В настоящата статия разглеждаме как учебната програма за 8. клас и учебниците по история и цивилизации представят стопанското развитие в Ново време (кр. XV – нач. XX в.) и допринасят за разширяване на икономическата грамотност на учениците. В този клас те изучават стопанския живот във времето на неговото интензифициране и началния процес на глобализация. Изследването на съдържанието на учебниците ще ни позволи да открием онези от тях, които са добър пример за точен и съдържателен поглед върху същността на икономическите и социални процеси в рамкирания исторически период, за трудовото ежедневие и бита на хората в миналото, както и за усвояването на важни икономически понятия. Последните залягат в основата на икономическата култура на учениците, която ще се разширява в по-нататъшното им обучение в средното училище и при обучението по гражданско образование в 12. клас.

През 2017 г. МОН одобри четири учебника по история и цивилизации за 8. клас, на които се позоваваме в нашето изследване. Издателствата и авторските колективи са посочени в таблицата по-долу.

Издателство	Авторски колектив
„Анубис“	Хр. Матанов, Д. Вачков, Б. Стоянов, К. Табакова, Е. Карабоева
„Булвест 2000“	А. Пантев, В. Павлова, З. Велинова-Тренчева, П. Костадинова, Р. Ботев
„Даниела Убенова – Даниела Биланска“	К. Грозев, Р. Михнева, Т. Зарков, М. Николова
„Просвета“	Б. Гаврилов, К. Славчев, Б. Стоименова

Стопанската история на човешките цивилизации е обект на изследване както от историци, така и от икономисти. Сведена на нивото на учебния предмет „История и цивилизации“, тя намира място в съвременните учебници, макар и да стои на заден план в сравнение с държавността, политиката, войните и дипломацията. В учебните помагала намират място ежедневните стопански активности на хората в миналото. Учениците изграждат представа за вековните съзидателни усилия на хората в историческото време. Те разбират, че мнозинството от тях участват в различни трудови дейности и така допринасят за напредъка на обществата от дълбока древност до наши дни. Хилядолетия наред в гравивния трудов процес хората проявяват изобретателност, подобряват технологиите и своето съществуване. Всяка една значима цивилизация има свои особености в икономическото развитие. Опознаването им разширява представите на учениците, повишава тяхната икономическата грамотност. За всеки един от тях познаването на стопанските дейности в миналото може да е част от бъдещото разумно икономическо поведение като икономически субект (най-често като потребител, но нерядко и като предприемач) в съвременната епоха, в която гражданите ежедневно участват в стопанския живот и вземат важни икономически решения.

Съдържанието на програмата по история и цивилизации за 8. клас обхваща епохата на Новото време от Великите географски открития до Първата световна война (кр. на XV – нач. на XX в.) Този исторически отрязък е свързан с мащабни стопански промени, открития и нововъведения, две индустриални революции и превръщането на промишлеността във водещ стопански отрасъл. В тези векове Западна Европа се превръща в икономически център на света. Това води до съществена промяна на социалната структура, остри социални конфликти и изменения във всекидневния живот на обществата. В програмата е обърнато повече внимание върху икономическите процеси и това позволява по-нататъшното повишаване на икономическата грамотност на учениците, обогатяването на техния речник с икономическата и социалната терминология, утвърдила се в епохата на Новото време.

Учениците трябва да познават и обясняват причините и последиците от Великите географски открития, да дават примери за изобретения и нововъведения, да извличат информация от различни исторически източници за промените в индустриалната епоха, да обясняват значението на индустриалната революция за модернизацията на обществата, да посочват основните белези на икономическото развитие и държавите, които имат водеща икономическа роля, да дават примери за социалните контрасти и начина на живот на големите социални групи (класи) в новата епоха, да извличат информация от статистически данни за промените в стопанския живот и общественото развитие.

Още във въвеждащите уроци за епохата авторите на учебниците за 8. клас подчертават, че модернизацията е пряко свързана с ускореното развитие на новата икономика, различна от средновековното феодално стопанство (Gavrilov et al., 2017: 8); разкриват как търговските интереси и търсенето на нови пътища към земите на Изтока, осигуряващи важни продукти (коприна, порцелан) и подправки (черен пипер, канела и др.), слага началото на Великите географски открития (Gavrilov et al., 2017: 8; Pantev et al., 2017: 24; Matanov et al., 2017: 21; Grozev et al., 2017: 8). Преходът към Новото време се отразява положително на европейската икономика, като стопанският център на континента се измества от Средиземноморието към западноевропейските атлантически държави – Испания, Португалия, Нидерландия, Англия и Франция. Откриването на Новия свят променя търговските пътища, води до изменения на структурата на стопанския живот (аграрна революция, търговска революция, прединдустриално манифактурно производство, „революция на цените“, меркантилизъм) (Matanov et al., 2017: 21). Така през XVI – XVII в. се заражда новата икономическа система на капитализма. Тя е свързана с утвърждаване на частната собственост, увеличаване на ролята на занаятите и търговията в стопанския живот, урбанизация, развитие на кредитното и банковото дело, големи финансови инвестиции, свободна конкуренция, все по-мащабно стоково и парично обращение, както и задълбочаване на социалните контрасти сред третото съсловие във все още феодалната структура на обществото в Западна Европа. До XIX в. земеделието запазва водещите си позиции в икономиките дори на най-напредналите държави (Dennison, Simpson, 2010: 148 – 151) и успява да реши проблемите с изхранването на увеличаващото се население благодарение на отглеждането на нови земеделски продукти (царевица, картофи, фасул, домати) (Matanov et al., 2017: 21). Но като тенденция в стопанското развитие се забелязва намаляване на значението на аграрния сектор. Модерността се свързва все повече с борсовата търговия и пазарите, манифактурното производство и кредитно-банковите операции (Cameron, 1993: 132 – 134).

Сполучливо в един от учебниците е изяснено различното развитие и напредъка на икономиките на Англия и Нидерландия в сравнение с Испания и Португалия. Обяснението е не само с благоприятното им географско положение, но и с умението на англичаните и нидерландците да накарат златото и среброто да работят за разширяване на нов тип икономика (Matanov et al., 2017: 21). В тези прогресиращи държави тя се опира на новата протестантска етика и ценности, в основата на които стоят два императива: за методична работа като основно задължение в живота и за ограничено задоволяване от нейния продукт – „Харчи по-малко, отколкото печелиш“ (Cameron, 1993: 153 – 161).

Във всички учебници е подчертана ролята на разширяващата се търговска дейност и новите търговски пътища за акумулирането на значителни капитали и нарастването на влиянието на новата търговска прослойка (Gavrilov et al., 2017: 21; Pantev et al., 2017: 28; Matanov et al., 2017: 290; Grozev et al., 2017: 28). Тя влага натрупаните средства в кредитното дело и нови производства, насочени към потребностите на пазарите в големите западноевропейски градове, в които населението нараства значително в края на XVI в. (Tolmacheva, 2003: 138 – 139). В учебника на изд. „Булвест 2000“ е изведена като пример фамилията Фугер от Аугсбург (Германия), която натрупва значителни търговски капитали и в началото на XVI в. чрез Якоб Фугер има не само позиции в търговията и кредитирането, но влияе дори върху политиката на императора на Свещената Римска империя Карл V. Учениците имат възможност чрез урок за практически дейности да проучат квартала на Фугерови, идеята за създаването му, неговата история, архитектурен план, както и да създадат кратка брошура за този пример за социална дейност (Pantev et al., 2017: 70, 78 – 79). Не е пропусната и ролята на Новия свят за нарастването на икономическата мощ на европейските държави с излаз на Атлантическия океан, формирането на колониалните им империи, ролята на търговията с роби от Африка и значението на робския труд в Северна и Южна Америка за стопанския и социален напредък на стария континент (Matanov et al., 2017: 31).

Уроците за всекидневието на европейците през XVI – XVII в. също допринасят за обогатяването на икономическата грамотност на учениците. Те разкриват картината за живота на селското население. Някои автори категорично подчертават, че той е тежък и суров (Grozev et al., 2017: 28), изпълнен с много труд и задължения към църквата, кралската власт и сеньора (Gavrilov et al., 2017: 36), и пред постоянната заплаха от възможен глад, епидемии, военни опустошения или капризите на природата (Pantev et al., 2017: 80). Битът на повечето селяни в Европа не се променя съществено в сравнение с отминалата средновековна епоха. В големи райони на континента те страдат най-много по време на Тридесетгодишната война (1618 – 1648 г.) (Gavrilov et al., 2017: 32; Matanov et al., 2017: 33 – 34; Grozev et al., 2017: 26). Всекидневието на гражданите е по-сигурно, тъй като не зависи толкова от природата, но също е изпълнено с много труд в занаятчийските работилници и по пазарищата. Социалното разслоение в големите градове разделя населението им на градски елит от банкери, едри търговци и заможни манифактуристи и градска беднота от наемни работници и слуги, безработни скитници и просяци (Grozev et al., 2017: 26). Немалка част от населението в по-малките градове се занимава със земеделска дейност, а занаятчиите работят предимно по поръчка, както в средновековната епоха. Социалните различия в градовете изпъкват по външния вид на хората, тяхното облекло, храна

и домове, на които в учебниците е отделено значително място (Gavrilov et al., 2017: 34; Pantev et al., 2017: 80 – 82; Matanov et al., 2017: 33 – 34; Grozev et al., 2017: 35 – 36).

Стопанската тематика присъства в някои от уроците за големите европейски държави – Англия, Франция, Русия, Хабсбургската империя и Прусия. Накратко са очертани различията между държавите в икономическото развитие. В Англия буржоазната прослойка е предприемчива и натрупва значителни капитали, които влага в построяването на големи търговски флотилии за презокеанска търговия. От друга страна, значителни средства са вложени в развитие на нови производства, сред които е производството на вълна и нейната обработка (Grozev et al., 2017: 11; Pantev et al., 2017: 80 – 82). Важно за учениците е да разберат, че в Англия се утвърждава свободното предприемачество и държавата не се намесва значително в икономическия живот (Yagdarov, 2009: 69). В останалите големи европейски държави в епохата на абсолютизма монарсите провеждат икономически реформи отгоре, за да ускорят стопанското развитие, но често тази намеса не дава толкова добри резултати, колкото при свободното предприемачество (Yagdarov, 2009: 69). Във Франция прилагането на меркантилизма води до появата на много манифактури, разширяване на търговията, строителството на пътища, канали и пристанища, но религиозната политика срещу протестантите предизвиква значителна емиграция и спъва икономическото развитие (Matanov et al., 2017: 34). В Русия Петър I ползва опита на Англия и Нидерландия, привлича и чужди специалисти в строителството на корабостроителници, пристанища, манифактури и др. (Matanov et al., 2017: 34). По-късно Екатерина Велика улеснява внасянето на техническо оборудване. Тези усилия в икономическата политика все пак не променят по-къснофеодалната същност на абсолютните монархии (Pantev et al., 2017: 96). Икономическите реформи отгоре, прилагани в Хабсбургската империя (Gavrilov et al., 2017: 79; Pantev et al., 2017: 94) и Прусия (Gavrilov et al., 2017: 78), дават положителни резултати, но те не могат да се сравнят със свободното и динамично развитие на Англия и Нидерландия, където няма държавен контрол и пречки пред стопанската инициативност. За учениците е особено важно да разберат, че английските колонии в Северна Америка са показателен пример за различията в икономическия живот на епохата. На юг се утвърждават големите плантации, в които с експлоатацията на роби африканци се отглеждат ограничен кръг земеделски култури за износ към Европа. В северните колонии се появяват множество свободни ферми, а в градовете преобладават свободните занаятчии, манифактуристи и търговци, които допринасят за възходящото стопанско развитие. Техният сблъсък с регламентацията и данъците, отиващи за метрополията, е неизбежен (Gavrilov et al., 2017:

78). В крайна сметка познаването на най-важните стопански промени през XVI – XVII в. е изходната позиция, от която учениците ще разберат защо именно в Англия през втората половина на следващия век започва първата индустриална революция.

В учебниците за 8. клас епохата на началната индустриална революция заема подобаващо място (Gavrilov et al., 2017: 100; Pantev et al., 2017: 126; Matanov et al., 2017: 90; Grozev et al., 2017: 63). Промените в стопанския живот през XVIII – нач. на XIX в. слагат постепенния край на обществата, в които земеделието доминира в цялостния стопански живот. Чрез авторски текст, изображения, статистически данни, карти на железопътните мрежи и графики учениците разбират кои са основните технологични нововъведения (Cameron, 1993: 175 – 183), техните изобретатели и приложението им в производството. Замяната на ръчния труд с механичната сила осигурява нарастването на производството в мащаби, които дотогава човечеството не познава. Авторите запознават учениците с най-важните причини и предпоставки за новата епоха в стопанското развитие на света (Gavrilov et al., 2017: 100). Изтъкнати са предимствата на Англия като „люлка на модерната индустрия“ – залежи на природни богатства (въглища, желязо, природен газ и гървесина), наличие на свободни капитали, свобода на предприемаческата инициатива, минимална държавна регулация, защита на изобретенията чрез патентното право, развито прединдустриално манифактурно производство, осъществена аграрна революция и пазарен характер на земеделското производство, правна защита на частната собственост, политическа стабилност, нарастващо население, урбанизация и огромна колониална империя, осигуряваща евтини суровини за индустрията (Pantev et al., 2017: 126; Matanov et al., 2017: 90; Grozev et al., 2017: 63 – 64).

Една от положителните страни в представянето на индустриалната революция през XVIII – XIX в. в повечето учебници за 8. клас са уроците за упражнения и практически дейности, които позволяват на учениците да развият своите умения чрез изпълнението на задачи за извличането на информация и анализ на статистически данни, коментар на графики и диаграми. Задачите са свързани с проучване, съпоставка и анализ на данни за инсталираните индустриални мощности, производство на чугун, дължина на жп линии, брой на населението. (Gavrilov et al., 2017: 104 – 105). В учебника на издателство „Булвест 2000“ е използвана ситуационна технология, при която учениците приемат ролята на начеващ английски предприемач от епохата на индустриализацията. Те трябва да изработят предприемаческа стратегия под формата на таблица, план, текст, следвайки определени стъпки (Pantev et al., 2017: 131).

В уроците за всекидневие то във времето на първата индустриалната революция е отразена значимата промяна на социалната структура.

Учениците разбират, че обществото вече се дели на класи (буржоазия и наемни работници), а не на съсловия. Не произходът, а богатството определя мястото на всеки в социалната пирамида. В някои страни аристокрацията се приспособява към новите условия и запазва позиции чрез предприемачество или в областта на земеделието. През XVIII – XIX в. движението нагоре в социалната пирамида зависи от проявената активност и способности, а социалните контрасти са крайни (Cameron, 1993: 187 – 190). Учениците разбират, че няколко поколения от класата на наемните работници плащат тежката социална цена за стопанския възход на напредналите индустриални държави (Gavrilov et al., 2017: 101 – 102; Pantev et al., 2017: 132; Matanov et al., 2017: 93; Grozev et al., 2017: 65).

Последните десетилетия на XIX в. и времето до Първата световна война в Западна Европа и САЩ са време на втората индустриална революция и глобализацията на световната икономика. Тя е отразена в учебниците и допринася за обогатяване на икономическите представи на учениците. Индустриалното производство навлиза в нов етап, свързан с появата на първите поточни линии (конвейер), с усъвършенстване на технологиите за добив на стомана, развитие на химическата промишленост, използване на нови енергоизточници, улесняване на комуникациите, появата на електричеството, както и на автомобилите с двигатели с вътрешно горене и др. Техническите и научните открития водят до нов разцвет на индустрията и до глобализация на световната икономика (Gavrilov et al., 2017: 166; Pantev et al., 2017: 214; Matanov et al., 2017: 148; Grozev et al., 2017: 112). Втората индустриална революция е съпътствана и от сериозни промени в стопанския профил на напредналите държави. Богатството вече се определя от степента на развитие на индустрията и достъпа до суровини за индустриалното производство. Земеделието остава на втори план, неговата задача е да осигури прехраната на нарастващото население. Държавите по света започват да се делят според нивото на развитие на индустрията.

Важно е учениците да разберат, че възходящото развитие на капитализма, неговата „прекрасна епоха“ протича в условията на остра конкуренция и противопоставяне на напредналите индустриални държави за източници на суровини и нови пазари (Carreras, Josephson, 2010: 32). Това води до колониална експанзия, свързана с потискането и експлоатацията на много народи в Африка и Азия (Cameron, 1993: 292 – 299). В надпреварата за повече колонии някои големи държави в Европа изостават и противоречията им с по-рано утвърдилите се колониални империи вещаят грандиозен военен сблъсък за преразпределение на колониалното богатство и за доминация на континента.

Втората индустриална революция променя не само същността на икономиката, но и всекидневния живот на хората. Новата модерност

значително подобрява бита на висшата и средна класа в социалната пирамида (Broadberry, Federico&Klein, 2010: 83). В учебниците са отразени задълбочаващите се социални контрасти между класите, тежкото положение на пролетариата и неговите усилия и борби за подобряване на битовото му състояние (Pantev et al., 2017: 218; Matanov et al., 2017: 151; Grozev et al., 2017: 115).

В новите учебници за 8. клас могат да се открият десетки икономически понятия (в уроците за големите държави, но най-вече в тези за двете индустриални революции през XVIII – XIX в.), които позволяват на учениците да разширят икономическата си грамотност, както и своята социална и трудова култура. Сред понятията са: *меркантилизъм, предприемач, световен пазар, стокова борса, протекционизъм, златен стандарт, фермерско стопанство, плантация, урбанизация, капитал, капиталистическо стопанство, индустриална революция, бартер, манифактура, акционерно дружество, конвейер, мениджър, конкуренция, картел, тръст, монопол, пролетариат, лихва, кредит, фабрична система, патент, конкуренция, хоумстед, криза на свърхпроизводство, свободна търговия, книжни пари, класа* и др. Разбирането и трайното усвояване на тези понятия повишава икономическата култура на младите хора пред прага на навлизането им в гражданския живот и участието им в различни икономически активности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Знанията за стопанския живот в епохата на Новото време обогатяват представите за икономическото развитие, които учениците имат за Античността и Средновековието. Изследваните и сравнени в статията учебници определено имат принос за формирането на базисната икономическа грамотност на осмокласниците. Чрез тях подрастващите добиват представа за важността на географското положение и природните дадености за успешното стопанско развитие, за значението на собствеността, икономическата свобода и стопанската инициативност, за особеностите на трудовия процес и разделението на труда в епохата на Новото време. От особена важност е учениците да разберат защо определени държави се развиват възходящо в стопански план и осигуряват икономическа сигурност и благоденствие на своите граждани съобразно стандартите на епохата. Може да се твърди, че програмата и действащите учебници по история и цивилизации за 8. клас успешно спомагат за формиране на осъзнато и рационално икономическо поведение на учениците. Те им осигуряват добра ориентация и възможност за съпоставяне със съвременното икономическо състояние. Учениците откриват общото и различното, разширяват знанията и представите си за стопанския живот, обогатяват речника си с нови икономически понятия. Безспорно е, че обучението по предмета „История и цивилизации“

в съвременното българско училище има голям дял за формирането на гражданската култура на младите българи. Тяхната икономическа грамотност ще е в основата на разумните им решения в динамичната икономическа среда като потребители или предприемачи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вълчев, Р. (2003). Образование за демократично гражданство. Книга за учителя. Среден курс. С., 2003. [Valchev, R. (2003). *Образование за демократично grazhdanstvo*. Книга за uchitelya. Sreden kurs. Sofia.]
- Гаврилов, Б., Славчев, К., Стоименова, Б. (2017) История и цивилизации за 8. клас, изд. „Просвета“, София. [Gavrilov, B., Slavchev, K., Stoimenova, B. (2017) *Istoriya i tsivilizatsii za 8. klas*, izd. „Prosveta“, Sofiya.]
- Грозев, К. Мухнева, Р., Зарков, Т. Николова, М. (2017) История и цивилизации за 8. клас, „Даниела Убенова-Даниела Биланска“ ЕТ, София. [Grozhev, K. Mihneva, R., Zarkov, T. Nikolova, M. (2017) *Istoriya i tsivilizatsii za 8. klas*, „Daniela Ubenova-Daniela Bilanska“ ET, Sofiya.]
- Държавен вестник, бр. 79, 13 октомври 2015 г. Закон за предучилищното и училищното образование. [Darzhaven vestnik, br. 79, 13 oktombvri 2015 g. Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie.]
- Захариев, З. (2001). Гражданско образование, Книга за учителя, София. [Zahariev, Z. (2001). *Grazhdansko obrazovanie*, Книга за uchitelya. Sofiya.]
- Коларова, Ц. (2014). Гражданско образование в университета. София. [Kolarova, Ts. (2014). *Grazhdansko obrazovanie v universiteta*. Sofiya.]
- Матанов, Хр., Вачков, Д., Стоянов, Б., Табакова, К., Карабоева, Е. (2017). История и цивилизации за 8. клас. ИК „Анубис“, София. [Matanov, Hr., Vachkov, D., Stoyanov, B., Tabakova, K., Karaboeva, E. (2017). *Istoriya i tsivilizatsii za 8. klas*. IK Anubis, Sofiya.]
- Пантев, А., Павлова, В., Велінова-Тренчева, З., Костадинова, П., Ботеv, Р. (2017). История и цивилизации за 8. клас, изд. „Булвест 2000“, София. [Pantev, A., Pavlova, V., Velinova-Trencheva, Z., Kostadinova, P., Botev, R. (2017). *Istoriya i tsivilizatsii za 8. klas*, izd. Bulvest 2000, Sofiya.]
- Толмачева, Р. П. (2003) Экономическа история. Москва. [Tolmacheva, R. P. (2003) *Ekonomicheska istoriya*. Moskva.]
- Ядгаров, Я.С. (2009). История экономических учений. Москва. [Yadgarov, Ya.S. (2009). *Istoriya ekonomicheskikh ucheniy*. Moskva.]
- Broadberry, Federico&Klein. (2010). Sectoral developments, 1870–1914. – The Cambridge Economic History of Modern Europe. 2: 1870 to the Presents. Cambridge.
- Cameron, R. (1993). A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present. Second Edition, Oxford.

Carreras, Alb., Josephson, C. (2010). Aggregate growth, 1870 – 1914. Growing at the production frontier – The Cambridge Economic History of Modern Europe. 2: 1870 to the Presents. Cambridge.

Dennison, Tr., Simpson, J. (2010). Agriculture – The Cambridge Economic History of Modern Europe. 1: 1700 – 1870. Cambridge.

<https://www.mon.bg/bg/1999>. Учебна програма по история и цивилизации за VIII клас. (общообразователна подготовка) Uchebna programa po istoriya i tsivilizatsii za VIII klas (obshtoobrazovatelna podgotovka) [<https://www.mon.bg/bg/1999>, posledno poseten na 22.04.2021 g.]

За автора:

Георги Якимов – доц., г-р, Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“.

ORCID – <https://orcid.org/0000-0002-1311-8345>

E-mail: eg.yakimov@uni-sofia.bg

About the Author:

Georgy Yakimov – Assoc. Prof., PhD, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”.

ORCID – <https://orcid.org/0000-0002-1311-8345>

E-mail: eg.yakimov@uni-sofia.bg

КОНЦЕПТИ ЗА ПРИРОДАТА ПРИ МАЛКИТЕ УЧЕНИЦИ

Галина Василева

Резюме: Човекът е неразривно свързан с природата. От появата му до наши дни нито една негова фундаментална потребност не е задоволявана без употребата на природните ресурси. Замърсяването на въздуха, почвата и водите придоби огромни мащаби и представлява непосредствена заплаха за човешкия живот, то предостави нови предизвикателства на човечеството. Сред появилите се концепции относно проблемите по опазването и възстановяването на околната среда екологичната намери широк отзвук в обучението на различните нива. В началната образователна степен учениците трябва да разбират концептите, свързани с екологията, да ги овладяват правилно, задълбочено и трайно. В тази връзка съществено значение имат умствените операции и стимулите от процеса на обучението и цялостната външна среда. На базата на екологичните концепти чрез ефективно екологично обучение да се формира природосъобразно поведение и природосъобразен начин на живот, да се формира екологична култура.

Ключови думи: концепти за природата, умствени операции, екологична култура

CONCEPTS ABOUT NATURE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Galina Vasileva

Abstract: Human beings are intrinsically connected with nature. Since the very beginning to the present, none of human basic needs had been satisfied without the use of natural resources. Pollution of air, soil and water today are enormous and poses an imminent threat to human life, posing new challenges to humanity. Among the concepts that have emerged concerning the problems of environmental protection and restoration, environmentalism has found wide resonance in education at various levels. At the primary level of education, students need to understand the concepts related to ecology, mastering them correctly, thoroughly and permanently. In this regard, mental operations and stimuli from the learning process and the overall external

environment are essential. On the basis of the ecological concepts through effective environmental education to develop environmentally friendly behaviour and environmentally friendly lifestyle, to form an ecological culture.

Keywords: concepts of nature, mental operations, environmental culture

УВОД

Появата и развитието на човешката цивилизация е неразривно свързано с околната среда – природата. Доказано е, че животът е произлязъл почти успоредно с възникването и еволюцията на природната среда. От появата на човека и до наши дни нито една негова фундаментална потребност не е задоволявана без употребата на различни природни ресурси: земята, хранителни, енергийни, минерални, водни и др. Това е от една страна, но от друга – с развитието на индустриалното производство започна и постепенното замърсяване на въздуха, почвата и водите. Това замърсяване придоби огромни мащаби и вече представлява непосредствена заплаха за човешкия живот. Практически то се превърна в едно от основните предизвикателства на човечеството в наши дни. Проблемите на опазването и възстановяването на околната среда придобиха глобално значение сред учените, държавните ръководители и обществеността, което предопредели тяхната значимост и за образователната сфера. На тази основа се появиха редица концепции за опазването и възстановяването на околната среда, сред които се откроява екологичната, която намери широк отзвук между учените, включително и в обучението на различни нива, в т.ч. в началния етап на образователната система.

В началната образователна степен учениците трябва да разбират концептите, свързани с екологията, за да могат да ги овладяват правилно, задълбочено и трайно, да повишат екологичното си съзнание и отговорности, да придобият умения за екологично поведение и ценностно отношение към природата.

Според Джонсън и Чинчера (Johnson, 2019, s. 94 – 101) процесът на развитие на концептуалното разбиране на учениците по отношение на екологичните концепции трябва да е фокусиран върху развиване на екологичните разбираня, ценности и поведение на учениците.

Като се опираме на становището на Джонсън и Чинчера, ще подчертаем, че екологичните концепти трябва да бъдат адекватно разбрани от учениците. Учениците трябва да познават и защитават околната среда, да разберат нейното значение в човешкия живот и да узраснат като здрави индивиди. Трябва да знаят, че човешкият натиск върху околната среда е основна причина за настоящите екологични

проблеми и че Човекът е в центъра на разрешаването на тези проблеми. За тази цел е необходимо Човекът да повиши своята екологична култура. Необходимо е да промени начина си на мислене и поведение, да повиши екологичното си съзнание и своите отговорности и не на последно място – отношението към природата. Учениците също трябва да повишат екологичната си култура.

Деца в начална училищна възраст са изключително искрени и безрезервно се доверяват на своите родители и възрастните, подражават им в редица отношения. Свидетели са на много негативни факти към природата. Усвоявайки екологичните концепти учениците трябва да ги отразяват и да следват правилния модел на гражданско поведение във връзка с преодоляването на екологичните проблеми.

Изследвайки изучаването на екологичните концепти, Томан (Tomán, 2018, s. 631) отбелязва, че екологичните концепти не се разбират напълно от учениците и те често имат погрешни схващания. Погрешни схващания той регистрира на всички нива на обучение, в които провежда изследването – средно, гимназиално и университетско. В своето проучване като инструмент за събиране на данни използва тест за концептуално разбиране. Данните, получени от теста, показват, че значенията на екологичното понятие са в различни категории и че това понятие не се разбира напълно от учениците и на трите нива на обучение. Докато учениците в средното ниво свързват понятията, отнасящи се до екологията, с ежедневната им употреба, учениците от гимназиите и университетите използват повече научни дефиниции в своите описания.

Според Томан екологичното образование е необходимо на всички нива, като се започне от предучилищно до висше образование. А екологията е област, която обикновено се занимава с теоретични концепции. Поради изобилието от връзки между различните екологични концепции е трудно за учениците да разберат и усвоят използваните в тях понятия задълбочено. Затова те предпочитат да ги запомнят и това се отнася за всички образователни степени.

Като приемаме становището на Томан, ще подчертаем, че разбиранията за природата трябва да се овладяват правилно, задълбочено и трайно от малките ученици, за да могат те да разберат екологичния баланс и ролята си в него, как могат да живеят в хармония с околната среда и да придобият необходимите умения за активно и отговорно участие, умения за екологично поведение и правилно отношение към природата.

ПОНЯТИЕТО „КОНЦЕПТ“

Според Славянова (Slavyanova, 2016, s. 1-2) думата „концепт“ има латински произход (*conceptus/conceptum*). Появила се е след дълъг спор на учените схоластици за природата на универсалиите. В класическия

латински език се свързва със значенията „водоем“, „възпламеняване“, „зачатие“ и „плод“. Етимологията ѝ е аналогична на руската дума „понятие“.

Терминът „концепт“ има широко приложение в различните научни дисциплини, поради което има и многобройни тълкувания. В научната литература се разглежда като когнитивно, психолингвистично, лингвокултурологично понятие.

- **В когнитивната наука**

Позовавайки се на Кубрякова (Kubryakova, 1996, s. 30) Славянова пише, че концептът в когнитивната наука е „оперативна съдържателна единица на паметта, на менталния лексикон, концептуалната система и езика на мозъка, на цялата картина на света, отразена в човешката психика“. Съгласно това определение информацията се съхранява и структурира в индивидуалното съзнание в определени структури и представи за знания и оценки. Информацията се преработва от сензорните сигнали на входа до менталните репрезентации от различен тип в съзнанието на човека. Становището на Кубрякова е, че концептите са идеи, независими от езика. Само част от тях намират езикова реализация, но най-важните концепти се кодират точно в езика (Kubryakova, 1996, s. 92). Езикът се явява като средство, което осигурява достъп на изследователя до „езика на мозъка“.

- **В когнитивната лингвистика**

В когнитивната лингвистика определението на понятието „концепт“ се фокусира върху релацията език/реч – мислене и най-вече върху концепцията на **А. С. Виготски** за невербалното мислене. Интерпретацията е, че до запознаването си с езика човек в определена степен е опознал света благодарение на рецептивните си и когнитивни способности. В процеса на възприемането на обектите и явленията от действителността човекът сравнява, различава, отъждествява и конструира знанията си за света. И така процесът на човешкото познание е процес на образуване на смисли, или концепти. А езикът е един от най-надежните начини за образуване или реконструиране на концепта (Slavyanova, 2016, s. 2).

- **От лингвокултурологична гледна точка**

От лингвокултурологична гледна точка **Красних** (Krasnih, 2002, s. 12) интерпретира концептите като „колективни съдържателни ментални образувания, които определят своеобразието на съответната култура“. Важно е да се отбележи, че културата се фиксира в различни форми. За лингвистиката са релевантни езиковото съзнание и комуникативното поведение, езикът и дискурсът. Следователно концептът е интегративна категория, която принадлежи едновременно на съзнанието, културата и езика. Най-важната характеристика на концепта е културно-етническият компонент. Той определя характерните особености на семантичните единици на естествения език, а освен това отразява и „езиковата картина на света“ от нейните носители.

Славянова отбелязва и становището на **Ю. С. Степанов** (Slavyanova, 2016, s. 3) за концепта. Според Степанов концептът е съвкупност от представи, понятия, знания, асоциации и преживявания, които съпровождат една конкретна дума. Той го определя като културна единица в менталния свят на човека.

От всичко изложено дотук и позовавайки се на становището на Ю. С. Степанов, под „концепт“ ще разбираме съвкупност от представи, понятия, знания, асоциации и преживявания, които съпътстват дадена дума.

КОНЦЕПТИ ЗА ПРИРОДАТА

Детските концепти за природата според Петрова (Petrova, 2005, s. 6) се разглеждат като форма на функциониране и структуриране на познавателния опит на детето относно категории, понятия, теории, идеи и закономерности. Без да е формализиран на абстрактно равнище, той функционира в определена структурна рамка. Тя е насочена към обработката и подреждането на голям обем от конкретно съдържание.

Важно е да се отбележи, че понятието „детски концепт“ за природата се разглежда като структурирано знание за природния свят, като изграждаща се познавателна схема. В тази схема съществено значение имат умствените операции, в резултат на които се установяват връзки и зависимости в конкретно образователно съдържание. Безспорно тя се развива съобразно стимулите от процеса на обучението и цялостната външна среда.

Обучението по „Околен свят“ и „Човекът и природата“ според Петрова е отворен процес и трябва да е в синхрон със съвременните европейски приоритети в образованието. А те изискват субектно ориентиран, комуникативен и вариативен педагогически процес. С въвеждането на държавните образователни изисквания към учебното съдържание се утвърди приоритетът на качествените параметри на учебните постижения на учениците. Акцент в подготовката на подрастващите е разкриване на основите на научния възглед за природата и за мястото на човека в нея.

Учениците в начална училищна възраст трябва да познават света, в който живеят, и да получават елементарни екологични представи. Екологичното образование в I – IV клас се осъществява чрез обучението по всички учебни предмети, но най-големи възможности предоставя това по „Околен свят“ – I и II клас, „Човекът и природата“ – III и IV клас.

В съдържанието на екологичното образование се преплитат следните факти, понятия и закономерности: сезонните промени в природата; единство и разнообразие на растителния и животинския свят; взаимовръзки и взаимозависимости между жива и нежива природа;

необходимост от единство на природна и социална среда за използване и опазване на природата; отношение и грижа на човека към природните богатства; природата – неизчерпаем източник на блага за човека (Hristova, 1997, s. 165).

Според нас тук е много важно да се отбележи, че те се възприемат чрез формиране на конкретна представа, усвояване на начални понятия и възпитаване на подходящи чувства. От клас в клас представите и понятията се разширяват и обогатяват. Под влияние на емоционалното възприемане на природата знанията се превръщат в нагласи, отношенията – в поведение.

В начална училищна възраст проблемът за формиране на екологичните представи според Петрова (Petrova, 2005, s. 33) е изключително важен, тъй като именно представите са в основата на детския опит в тази възраст, на изграждащото се схващане за обкръжаващия свят в неговото единство и цялостност.

Особеностите на формирането на екологичните представи определят водещата роля и значение на учебната дейност. Г. Пиръов (Pirgov, 1971, s. 110 – 111) отбелязва, че в обучението на децата в началните класове доминират единичните и общите представи, а впоследствие – общите представи и понятия. Характерно за единичните представи е, че те отразяват отделни явления, обекти и факти, а общите – няколко обекта, факти, явления, обединени в нещо общо. Те са по-разнообразни в съдържателно отношение. В процеса на формиране на екологични понятия се включват и единичните, и общите представи. Заемайки централно място в този процес, единичните представи прерастват в общи, а общите – в понятия. Екологичните представи нямат образен еквивалент в точно определена единична представа и те се отнасят към т. нар. общи представи.

Формирането на основните екологични представи извежда на преден план изграждането на представите на децата за връзка и взаимозависимост, за взаимодействие и единство в природата на организмите със средата, на сезонните изменения, на човека като част от природата, на равновесието в природата и опазването му. Формирането на екологичните представи има отворен характер. То влияе върху познавателната система на ученика, оформяйки нова концептуална рамка. Тя дава възможност да продължи процесът на усвояване.

Екологичните представи интегрират цялостния сетивно-познавателен опит на учениците в учебната дейност.

Следователно в процеса на обучение подготовката на малките ученици трябва да бъде фокусирана върху основите на научния възглед за природата и мястото на човека в нея, усвояването на екологичните концепти, за което съществена роля имат умствените операции (Petrova, 2005).

КОНЦЕПТИТЕ ЗА ПРИРОДАТА И УМСТВЕНИТЕ ОПЕРАЦИИ

Изграждането на концептите за природата при малките ученици кореспондира с целите на екологичното образование.

В началния етап на основното образование според Стаматова (Stamatova, 2007, s. 10) те са:

- изграждане на основите на екологична и здравна култура у подрастващите;
- поставяне на основите за формиране на природосъобразно поведение и природосъобразен начин на живот чрез система от знания и умения за неживата и живата природа;
- формиране на потребност от природозащитни действия и поведение, насочени към устойчиво развитие на обществото.

Според нас, посочените цели на екологичното образование в начален етап могат да бъдат реализирани чрез ефективно екологично обучение и изцяло приемаме становището, че на базата на екологичните концепти се поставят основите на екологичната култура и се формира природосъобразно поведение и природосъобразен начин на живот.

При формирането на детските концепти за природата съществено значение имат **умствените операции**. Според Пиръв (Piruyov, 1956, s. 127) една от основните задачи на обучението е развитието на мисленето. Целенасоченото възпитаване на мисловната дейност се постига чрез системната работа за овладяване на знанията. За да се усвоят знанията и да станат достояние на личността, те трябва да се разберат.

От гледна точка на когнитивната лингвистика понятието „концепт“ се фокусира върху релацията език – реч – мислене. А тя е в основата при изграждането на детските концепти за природата.

Езикът и мисленето се намират в неразривна връзка и взаимна зависимост. Речта взема активно участие при формиране на мисленето. Без наличието на правилна човешка реч не е възможно съществуването на мисловната дейност. Ясната и точна реч има решаващо значение за разбиране на знанията. А разбирането е първата стъпка към овладяването и приложението им в практиката.

Екологичните знания не могат да се придобият по пасивен начин, научаването изисква разбиране, трансформация и реконструиране на отделните факти, за изграждане на собствен концепт. Акцентът е върху процеса на детското познание съобразно индивидуалните способности на развитие и усъвършенстване (Petrova, 2005, s. 75).

Според Г. Пиръв (Piruyov, 1998, s. 89) през ранната училищна възраст се създават възможности за обогатяване на мисловната дейност. Посредством усъвършенстването на **логическите операции на мисленето: анализ, синтез, сравнение и обобщение** се определя посоката на преход

от конкретно-образното към абстрактно-логическото мислене. А при участието на сравнението, анализа и синтеза, и най-вече на обобщението се достига до по-точни и определени понятия. Василева добавя (Vasileva, 2002, s. 54) към това становище на Г. Пиръов, че от изключителна важност в този процес е овладяването на операцията сравнение. И благодарение точно на нея учениците усвояват основни алгоритми за извеждане на най-същественото, което характеризира определен предмет, явление, процес. Но за нейното развитие трябва да има възможност за реализация на добре премислени познавателни действия.

При усвояването на учебната дейност възниква необходимост от ново **преструктуриране на връзката „мислене – реч“** (Vasileva, 2004, s. 85). То се изразява в две направления. **Първото** е „концептуализация“ на езика – осъзнаването му като самостоятелна структура. Характерно за това направление е, че се развива усетът за поправка на грешка. Също така и рефлексия за осъзнаване на ефекта от конкретно изказване. **Второто** направление е развиване на мисленето като осъзнато действие – изграждане на неговите рефлексивни форми.

Началният училищен период изисква от детето интензивно развитие на устната реч. За нейното обогатяване, а също така и за цялостното езиково развитие допринасят четивната техника и елементарната писмена грамотност. Грейс Крайг (Kraug, 2000, s. 475) разглежда четенето и писането като умения за кодиране и декодиране на информация. Характеризира ги като форми за символна комуникация, която изисква едновременно наличие на внимание, възприемане и памет. Също така и наличие на асоциации със съществуващи знания и конкретен контекст. Според него четенето е още и възприемане на смисъла на писмения текст, а писането – и предаване на смисъла в писмена форма.

Усвоявайки четенето и писането детето се обогатява интелектуално. Обогатяват се и неговите способности да осъществява връзка с външния свят. А също така и да въздейства на вътрешния си мир от собствени мисли и чувства.

При изграждането на детските концепти за природата в тази възраст е необходимо да се намерят адекватни пътища за организиране на възприятията в конкретна посока, като се използват подходящи и подпомагащи въпроси или изроби похвати. По този начин познавателната позиция на детето коренно се променя. Целенасочено се привлича вниманието на децата върху конкретни факти и дадености. Възприятията им се фокусират върху съществени характеристики, които могат да бъдат възприети и усетени. Провокират се по естествен начин конкретни познавателни действия. Реализират се подходи за умствена дейност – **сравнение, съпоставяне, абстрахиране**. По този начин се откриват най-характерни факти и данни. Всичко това активизира чувствата и

стимулира въображението. Общуването вече е много по- различно – наситено е с изненади и учудване. Целта е да се отключат сетивата. Да се създаде емоционална и познавателна нагласа за мотивирана и осмислена дейност. Всичко това е от съществено значение за изграждането на детските концепти за природата. То е в синхрон с една от задачите на екологичното образование – развиване на учебната мотивация у учениците. Тя стимулира потребността на учениците да придобият нови знания, свързани със заобикалящата ги среда, стимулира любознателността и нарастващия интерес към процесите, извършващи се в живата и неживата природа, цели постигане на удовлетвореност от придобиване на нови знания за природата и нейното опазване, стимулира детските познавателни интереси при разглеждане на теми, свързани със запазване равновесието в природата.

Важно е да се отбележи, че в ранната училищна възраст, когато се усвояват най-абстрактните дейности – четене и писане, възниква потребност у детето от умението **да манипулира с информацията**. И то я усвоява по нов начин – чрез овладяване и прилагане на символи с различно съдържание (Vasileva, 2004, s. 90).

За да се формира това умение, е необходима системна и съдържателна подготовка. Тя изисква нов етап на развитие и на **другите психични процеси** – наблюдение и въображение. Акцентът е върху изказът на детето, за който се полагат особени грижи. Те са фокусирани към постигането на по-висока степен на точност, яркост и прецизност. Стремешт на учителя е да установи ново съотношение между емоционалното и рационалното. И точно чрез него се гарантира промяна на все по-усложняващия се кръг от информация. Точното усвояване на информацията, свързана с екологичните знания, е в основата на изграждането на детските концепти за природата. Предоставя се възможност освен за усвояване и за развитие на екологичните знания, но и за формиране на представи и понятия като „природа“, „жива природа – организми“, „нежива природа – среда на живот, условия за живот и тяхното опазване“; за придобиване на знания за хигиенните изисквания, гарантиращи човешкото здраве и живот; за запознаване с основните замърсители на околната среда; за придобиване на знания за влиянието на човешката дейност върху природата.

- **Наблюдението** Пиръов (Pirgov, 1956, s. 67) определя като целенасочено, планомерно и трайно насочено възприемане. Неговото становище е, че през всички възрасти трябва да се развива наблюдателността като трайно качество на ученика. Тя улеснява не само учебната дейност на учениците, но и тяхната житейска практика, ускорява развитието на мисленето; тя е необходима предпоставка за бързото и точното ориентиране в околната обстановка и в окръжаващата действителност.

Наблюдателността е изключително ценно качество на личността, тъй като тя има голям принос за изграждането на концептите за природата при малките ученици.

За развитието на наблюдателността при учебната работа са необходими няколко условия. На първо място трябва **да се постави ясно задачата** по отношение на изучавания обект. На второ място – **конкретизиране на задачата**, да знае учащият се какво ще наблюдава, да му се дадат някакви познания с цел да се насочи в правилна посока вниманието му. Трето условие – **грижлива подготовка за наблюдението**. Тук важно място заемат както подготовката на лицето, което ще го провежда, така и познанията за предмета на наблюдението. Четвъртото условие е да се осигури **активното отношение** на учащия се. При това условие активността има две важни страни. Едната е двигателната активност на наблюдателя, а другата е неговата мисловна дейност, при която се включват всички умствени операции: сравнение, анализ, синтез и др. Петото условие е **да се използва словесният израз**, като се изисква от учащия се да представи устно или писмено резултатите от наблюдението. По този начин се изостря неговата наблюдателност, налага му се да се отнася съзнателно към наблюдавания предмет, да вниква в подробностите, да се стреми да задържа това, което наблюдава. И на последно място следва да се отбележи необходимостта от **създаване на правилно отношение към наблюдението**. От изключителна важност е да се формира у всеки учащ се съзнание за отговорност, когато му е възложена задача.

Наблюдателността е тясно свързана с любопитството и любознателността на учениците. Тя зависи от редица фактори: интересите, знанията, подготовката, отношението, привичките, мисловните способности. Но важно е да се отбележи, че те твърде много варират у различните ученици.

Наблюдателността се предопределя и от възрастовите особености. При учениците от началната училищна възраст тя е по-слабо развита. Това се дължи на по-малкия обем от знания и на недостатъчния им жизнен опит. С увеличаването на възрастта и най-вече в резултат на учебно-възпитателната дейност наблюдателността се задълбочава и разширява. Безспорно трябва да отбележим, че гореизложеното има голямо значение за изграждането на концептите за природата, тъй като допринася за развитието на уменията у учениците да описват изучените природни обекти, да описват и обясняват изучените природни явления, да търсят причинно-следствените връзки и зависимости, да умеят да наблюдават периодичните природни явления, да откриват закономерности, да извършват опити и да изследват определени свойства на обектите, да класифицират живи организми, материали и природни явления по определени признаци.

- **Вниманието.** При изграждането на концептите за природата в началното училище важна роля има вниманието. То е първостепенен фактор за успеха на ученика в процеса на обучението. За да възприеме, разбере и запомни преподаваното в клас, ученикът трябва да съсредоточи вниманието си върху онова, което е поставено като пряка цел при обучението. Вниманието е условие и за целенасоченото протичане на другите психични процеси – паметта, мисленето, чувствата, въображението (Piryon, 1956, s. 73). Между тях съществува взаимна зависимост. Колкото вниманието е по-съвършено, толкова тези процеси се издигат на по-високо равнище. И обратното – по-високото развитие на другите процеси обуславя по-високата степен на вниманието. Вниманието взема участие при всяка съзнателна дейност на човека. Становището на Пиръов е, че вниманието се изразява в насочването на възприятието към определен предмет, като по този начин се дава насока на дейността. Една от най-съществените особености на вниманието е **съсредоточеност и откровеност.**

Друга изключително важна особеност е **подвижността**. Колкото и да е желателно вниманието да бъде устойчиво, в много случаи е необходимо то да бъде достатъчно подвижно, за да може да се сменя при нужда от един обект на друг. Подвижността на вниманието се възпитава при разнообразните дейности – при игрите, при ученето и труда, когато обучаваният трябва да се справя с нови изисквания, с нови обстоятелства.

Важна особеност, от която зависи успехът при обучението, е и **устойчивостта** на вниманието. Тя зависи от различни фактори: от особеностите на предмета, върху който искаме да привлечем вниманието; от това, в каква дейност е включен учащият се. Ако той е само пасивен слушател, устойчивостта е малка, но ако го включим активно да участва в урока, устойчивостта се повишава.

От изключителна важност за успеха в учебния процес е още едно свойство на вниманието – **широтата на обема**. Обемът на вниманието се определя от количеството на обектите, които могат да се обхванат едновременно с един акт на вниманието. Важна роля за разнообразието в обема на вниманието освен възрастовите особености изгрят характерът на предметите, връзките, които съществуват между тях. Обемът зависи и от силата на паметта. Тя дава възможност да се възпроизведат непосредствено или впоследствие дадените предмети. От широтата на обема зависи до голяма степен и наблюдателността на учениците.

И не на последно място трябва да отбележим едно от основните качества на вниманието – **разпределеност**. Това свойство е важно както при учебната работа, така и при изпълнението на редица жизнени задачи.

Голямо значение за развитието на това свойство на вниманието имат възприятието и наблюдението.

В процеса на обучение за възпитание на вниманието са необходими следните условия:

- Добра организация на урока с правилно поставената цел;
- разнообразие на урока, което включва и необходимостта от почивка, когато се констатира отслабване на вниманието поради преумора;
- учителят с неговата методическа подготовка и лични качества;
- спазване на общия педагогически принцип за индивидуален подход;
- използване на всички учебни предмети и всички видове учебна работа. Например задачите за наблюдение на различните обекти са подходящи за възпитание на вниманието. При провеждане на екскурзии учениците са най-много склонни да разсейват своето внимание. За постигане на по-голяма концентрация се поставят ясни задачи и се дава конкретен план за наблюдение. От полза е да се изисква писмен доклад върху извършеното наблюдение.

В резултат на последователна и целенасочена учебно-възпитателна дейност всички процеси се развиват, усъвършенстват и допринасят за постигане на по-високи резултати. А те от своя страна имат голямо значение при изграждането на концептите за природата при учениците от начална училищна възраст, които са в основата за формирането на екологичната култура.

В началния училищен период на обучение според Василева (Vasileva, 2002, s. 61) учебната дейност играе съществена роля при формирането и **развитието на психичните новообразувания**. А те имат важна роля при изграждането на концептите за природата. Психичните новообразувания се разглеждат в следните два аспекта:

- като компонент от интелектуалната готовност на детето да се учи;
- като резултат в когнитивното развитие вследствие на усвояването на учебната дейност.

Като компонент от интелектуалната готовност на 6 – 7-годишното дете, психичните новообразувания – **преднамереност, вътрешен план и рефлексия**, се характеризират с известна незавършеност. Те все още не могат да изпълняват типичните си функции, които регулират самостоятелната дейност на детето. Детето изживява един период на психическа стабилизация. В този период безспорно трябва да отбележим значимата роля на игрите сред природата за формирането на детските концептите за природата. Според Корнел (Cornell, 1989, s. 10) целта на тези игри е да доближат децата до природата. Опознавайки я, да се научат да я уважават. Тези игри освен познание и опит носят и позитивно отношение към природата. Пребиваването на децата сред нея е свързано с природни

преживявания. За да могат детските преживявания да послужат като основа за формирането на задълбочени представи и понятия, според Мирчева (Mircheva, 2006, s. 140) е необходимо на учениците да се представят знания за околната среда. Нейното мнение е, че природното преживяване трябва да бъде включено като елемент в процеса на познание. А това е предпоставка за разбирането на връзките и зависимостите между обектите и явленията в заобикалящият ги свят.

Психичните новообразувания имат решаващо значение и при формирането **на детските концепти за природата**. Те са предмет на специални педагогически усилия. В периода на ранното училищно обучение особен смисъл имат **три психични новообразувания**. Тяхното развитие е изключително важна предпоставка за интелектуалното развитие на малкия ученик.

По данни на Василева (Vasileva, 2002, s. 62) А. З. Зак експериментално проследява развитието на трите типа новообразувания: рефлексия, анализ и планиране (вътрешен план). Според Зак степента на тяхното развитие се определя от качествено изпълнение на учебните действия. А в основата на това развитие е способността за организация на възприятията, концентриране на вниманието.

В хода на пълноценното развитие на **новообразуването преднамереност или анализ** А. З. Зак доказва съществуването на два етапа:

- *емпиричен* – свързан е с уменията да се разделя цялото на елементи като редоположени части;
- *теоретичен* – при него се открива вътрешното родство на външно различни явления и се определят закономерни отношения, които предполагат тяхното изменение.

За постигане на второто равнище е необходима целенасочена работа. Тя изисква активиране на логическите операции на мисленето. Процесът на диференциране на основните детайли от изучаваните предмети, обекти, явления и събития се гарантира от наличието на преднамереност. Тя стимулира волевото усилие и концентрира вниманието. Така се постига качествено преструктуриране на познавателните процеси, а в частност и на логическите операции на мисловната дейност. Така те стават по-ориентирани, по-действени и продуктивни. Това облекчава разбирането. А то е основа за точност и продуктивност при запомнянето.

Планирането (вътрешен план на дейността) е свързано с формирането и проявата на редица способности от ученика. На първо място е преходът от конкретно-образното към абстрактното мислене, следван от овладяването на способности за систематизация на данните и фактите. Друга способност е подпомагането на вътрешната визуализация, която допринася за изграждането на вътрешната реч и скритата вербализация. Така се улеснява техният устен и писмен изказ. И

благодарение на вътрешната реч се постига желаната последователност в процеса на умствените действия.

Рефлексията според А. Десеv (Desev, 1999, s. 491) е сложно психично образуване, което възниква в периода на началния етап на обучение в училище. Тя се изгражда от два компонента: самопознание и самокритична преценка на позицията на субекта към всичко, което го заобикаля. Рефлексията е едно от най-съществените новообразувания, което влияе директно върху поведението на малкия ученик и неговата познавателна стабилност. Същевременно тя се разглежда и като готовност за възприемане на новата социална роля; също така и като поведенчески механизъм, който спомага за себеутвърждаването на индивида. Рефлексията е изключително важна при регулирането на познавателните процеси. Тя обогатява и подпомага трансформацията на вътрешния план, чрез който се осмисля дейността и развитието на нови психични новообразувания.

От изложеното дотук следва да подчертаем значителната роля на психичните новообразувания при формирането на детските концепти за природата. Те имат голям принос за усвояването, разбирането и трайното им запомняне.

Василева (Vasileva, 2002, s. 65) отбелязва, че **в периода на средното детство** се извършват специфични и интензивни качествени промени. Те имат голямо значение за по-нататъшното социално-нравствено и интелектуално-психично развитие на учениците. И мисията на учителя през този период има подчертана отговорност, тъй като този период е един от най-важните за нравственото съзряване на погроставащите. От една страна, необходимо е да се съобразяваме с природната зрялост на нравствения потенциал на малкия ученик. А от друга страна, длъжни сме да му помогнем да разшири и обогати своя духовен хоризонт; да събудим най-съкровени човешки потребности за градивно присъствие в света, в който да се реализира; да подкрепим неговия стремеж за промяна на този свят в позитивна посока.

Следва да отбележим, че социално-нравственото и интелектуално-психичното развитие на учениците има решаваща роля за формирането на концептите за природата. То има принос за създаване на съзнателно отношение у тях към природата, за предизвикване на екологично мислене и поведение във всекидневния живот. Също така и за разбирането, че целият свят е свързан и че всяко действие поражда противодействие, че в сложната система на живота тези противодействия не винаги са съвсем предсказуеми. Не само естественият свят страда, когато природните богатства се увредят и се изчерпят до голяма степен. В резултат на човешката дейност, когато околната среда се замърси, здравето на човека е засегнато. Всеки човек трябва да проумее и приеме отговорността за своя начин на живот и за начина, по който той въздейства на планетата.

Когато разглеждаме формирането на концептите за природата в началното училище, не може да не отделим внимание и **информацията, която се усвоява**. Характерно за тази възраст е, че в процеса на училищната адаптация малкият ученик успоредно с формирането на умения за учебната дейност трябва да осмисля и да усвоява нова информация. И точно в тази възраст се утвърждават **три устойчиви етапа на развитие на неговия цялостен потенциал**. Тези етапи са определени и анализирани от редица учени: Д. Б. Елконин, Ст. Жекова, Р. Galimard, В. Давидов, Л. С. Визомски (Vasileva, 2002, s. 66).

- **Първи клас** – това е адаптационният период, в който детето се озовава в новата за него учебна дейност и трябва да усвои новата си социална роля – ученик. В този период се осъществява преструктурирането на АЗ-образа. И тук е много важна ролята на възрастните за приобщаването не само на детето към училищната среда, но и за адаптиране на училищната реалност към потребностите, интересите и очакванията на децата. Важно е да се отбележи, че учебната дейност е свързана с овладяването на нови и абстрактни дейности: четене, писане, пресъздаване на свързан текст, усвояване на нови норми на поведение и много други. Децата изживяват загължително един период на последователно вписване в новия социален и познавателен контекст. Този период е съпроводен с много затруднения и разход на емоционална и психична енергия. Тя е насочена към овладяване на основните елементи на учебната дейност. Много ценности намират своето потвърждение или претърпяват известни метаморфози. В първи клас започва формирането и развитието на познавателния интерес. Но на този етап той е ситуационен, неустойчив емоционално и интелектуално. По-късно при подходящи педагогически условия се превръща в основен мотив за учене.

В първи клас се преструктурират още общуването и дейността, които са основните двигатели на развитието. Те се изпълват с ново съдържание.

- **Втори и трети клас** отбелязват етапа на вече осъществената училищна адаптация според Василева (Vasileva, 2002, s. 67). Характерно за този етап е, че продължава процесът на затвърдяването на елементите на учебната дейност. Интересът вече се превръща в устойчиво състояние на личността. На този етап овладените основни учебни умения и навици са устойчиви. Те са от изключителна важност при готовността на учениците за учене. Важно е да се отбележи, че в този период се постигат компетентности за овладяване на конкретни операции. Мнението на Ж. Пиаже е, че въпреки тесния кръгзор на представи и възприятия детето на този етап е постигнало необходимото равновесие между

егоцентричното начало и възприемането на съществуващите реалности. Но независимо от тези особености Ж. Пиаже и редица учени: Е. Ериксон, Л. С. Виготски, Р. Galimard, Ph. Meirieu и Ст. Жекова определят този период от развитието на детето като период на психическо и интелектуално израстване. Според тях точно в този период учениците изграждат най-важните опори за силата на своето „Аз“. Но и в този период детето остава доста чувствително. След поредица от неуспехи може да формира трайна неудовлетвореност и чувство за малоценност. А същевременно и трайна позитивна нагласа към всичко, свързано с училището.

- **Четвърти клас** според Василева (Vasileva, 2002, s. 68) е изключително важен период, в който се осъществява подготовката на детето за преход към прогимназиалния етап на обучение. В този етап се утвърждават по-сложните социални взаимоотношения и конфигурации. Обогатяват се общуването и интелектуалните процеси. От изключителна важност е фактът, че ученикът вече е усвоил основните елементи на учебната дейност. Затвърдил е и новата си социална роля. Станал е по-самостоятелен както при ориентиране в различен тип ситуации, така и при доброволно поемане на риск, когато избира определена ролева и поведенческа позиция. Обогатен е и неговият творчески потенциал за регламентиране, планиране и реализиране на дейностите. Предвид изброените обстоятелства следва да отбележим, че детето в четвърти клас е психически и физически по-устойчиво.

Нашето мнение е, че в периода на обучението на учениците от 4. клас вече има постигната стабилност в развитието им по отношение на тяхното емоционално и психическо развитие. Емоционалните реакции на децата в този етап са все по-осъзнати, чувствата – стабилни, представите им – по-точни, по-детайлни. Всичко това е предпоставка за формиране на ценностно отношение към природата и на тази основа – постигане на екологична култура. Екологичната култура разглеждаме като комплекс от знания, отношения и компетентности. А компетентностите се проявяват в практическото включване на децата в различни дейности с екологична насоченост. И точно в тези дейности можем да измерим доколко знанията, представите и основните понятия на учениците са пълни, точни и детайлни. Доколко са готови да формират такива отношения. Важно е да отбележим, че в тази възраст емоциите са доста спонтанни и експресивни, децата бързо изпадат във възторг и бързо се разплакват, затова е необходимо да се постигне стабилност в емоционалното развитие и баланс между рационалното и емоционалното. И този баланс се постига посредством: планирани и добре обмислени наблюдения сред природата; натрупване на ярки образи

и впечатления; обсъждане на различни житейски ситуации, преживени сред природата; четене на приказки; емоционално развитие на децата при преход от подчертано емоционалното към рационалното, без да губим емоцията и да я накърняваме.

Емоционалното преживяване и изпитаната радост от съприкосновението с природните явления са в основата на формирането на ценностното отношение на децата към природните явления. Много разчитаме на емоцията, преживяванията, натрупването на впечатления, тъй като те им отварят погледа към света.

Детските представи са непълни, неточни в тази възраст. В много случаи те не са надеждна основа за формиране на научни понятия. И затова е изключително важно да създаваме условия за насочване на детските възприятия в нужната посока за всякаква познавателна ситуация. Това става чрез подходящи въпроси и задачи. Посредством насочването на възприятията ние съсредоточаваме вниманието на децата върху важни детайли, свързани с опознаването на конкретни явления, отношения и закономерности.

Развитието на цялостния потенциал на ученика е важна предпоставка за формирането на детските концепти за природата. То допринася за правилното им овладяване, задълбочено и трайно запомняне.

Формирането на екологичната култура е свързано с редица психични процеси. Съществена е ролята на чувствата и представите за организиране на възприятията в необходимата посока и за стимулиране на логическите операции на мисленето – анализ, синтез, индукция, дедукция и сравнение. Формирането на екологичните представи е важно условие за овладяването на екологични понятия и за изграждане на нравствено, интелектуално-познавателно и ценностно отношение към природата у подрастващите.

Концептите за природата чрез ефективно екологично обучение са предпоставка за формирането на екологичната култура при малките ученици.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Василева, Е., Детето в началното училище, София, 2002 [Vasileva, E., The Child in Primary School, Sofia, 2002]
- Василева, Е., Съвременното начално училище – реалност и предизвикателства, София, 2004 [Vasileva, E., The Modern Primary School-Reality and Challenges, Sofia, 2004]
- Василева, Е., Урокът в началното училище, София, 2004 [Vasileva, E., The Lesson in Primary School, Sofia, 2004]
- Десеv, Л., Речник по психология, 1979, s. 121 [Desev L., Dictionary of Psychology, 1979, p. 121]

- Десеv, Л., Речник по психология, 1999, s. 491 [Desev L., Dictionary of Psychology, 1999, p. 491]
- Крайт, Г., Психология развития, „Питер“, 2000, s. 475 [Kraig, G. Developmental Psychology, "Peter", 2000, p. 475]
- Красних: Красных В. В. Этнопсихологична вистика и лингвокултурология: Курс лекций. –М.: ИТДГК «Гнозис», 2002, s. 12, 284 [Krasnykh: Krasnykh V.V. Ethnopsycholithology and linguoculturology: a course of lectures. –М.: ИТДГК "Gnosis", 2002, p. 12, 284]
- Кубрякова: Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкарц Ю. Г., Лузгина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996, s. 30–96 [Kubryakova: Kubryakova E. S., Demyankov V. Z., Pankarts Yu .G., Luzgina L. G. A short dictionary of cognitive terms. – М.: Publishing house of Moscow State University. M.V. Lomonosov, 1996, p. 30–96]
- Мирчева, И., Джамбазова, Е., Докосване до природата, 2006 [Mircheva, I., Dzambazova, E., Touching nature, 2006]
- Петрова, В., 12 интерактивни метода в обучението по „Роден край“, „Околен свят“, „Човекът и природата“, „Човекът и обществото“ в I – IV клас, Стара Загора, 2009 [Petrova, V., 12 interactive methods in teaching in the Homeland, Surrounding World, Man and Nature, Man and Society in I - IV grade, Stara Zagora, 2009]
- Петрова, В., Детские концепции за природата, Ст. Загора, 2005 [Petrova, V., Children's Concepts of Nature, St. Zagora, 2005]
- Пирьов, Г., Десеv, Л., Педагогическа психология Второ издание, 1979, s. 121-129 [Piryov, G., Desev, L., Pedagogical Psychology Second Edition, 1979, p. 121-129]
- Пирьов, Г., Детето „Вега Славена“, София, 1998 [Piryov, G. The Child "Veda Slavena", Sofia, 1998]
- Пирьов, Г., Педагогическа психология, София, 1956, s. 67-83 [Piryov, G. Pedagogical Psychology, Sofia, 1956, p. 67-83]
- Пирьов, Г., Педагогическа психология, С., 1971, 110-111 [Piryov, G., Pedagogical Psychology, S., 1971, 110-111]
- Пиаже, Ж., Психология интелекта. Логика и психология, М. „Просвещение“, 1992, s.127 [Piaget, J. Psychology of the intellect. Logic and psychology, M. "Enlightenment", 1992, p.127]
- Славянова, Л., Научни трудове на Русенския Университет, 2016, том 55, серия 11 [Slavyanova, L., Scientific Papers of the University of Ruse, 2016, Volume 55, Series 11]
- Стаматова, Р., Екологично образование на учениците от I до IV клас „От теория към практика“, Бургас, 2007 [Stamatova, R., Ecological education of students from I to IV grade "From theory to practice", Burgas, 2007]
- Стаматова, Р., Занимателни екологични аспекти при обучението по „Роден край“, „Околен свят“, „Човекът и природата“ I – IV клас, Бургас, 2007 [Stamatova, R., Entertaining ecological aspects in the education of the Homeland, Surrounding world, Man and nature I-IV class, Burgas, 2007]

- Толстой: Толстой, Н. И. Избранные труды. Т. I. Славянская лексикология и семасиология. Москва, 1997, с. 312 [Tolstoy: Tolstoy, N. I. Selected Works. T. I. Slavic lexicology and semasiology. Moscow, 1997, p.312]
- Toman, U., 2018, An investigation into the learning of ecological concepts. European Journal of Educational Research, 7(3), 631-628. doi: 10.12973/eu-jer.7.3.631
- Христова, С., Бойчева, В., Екология и възпитание, София, 1997 [Hristova, S. ; Boycheva, V., Ecology and Education, Sofia, 1997]
- Johnson, B. and Činčera, J., a. University of Arizona, Tucson, Arizona, USA, b. Masaryk University, Brno, Czech Republic; Studies in Educational Evaluation

За автора:

Галина Василева, докторант, Факултет по педагогика, катедра „Дидактика“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, гр. София
E-mail: galina.vasileva97@gmail.com

About the Author:

Galina Vasileva, PhD student, Faculty of Education, Department of Didactics,
Sofia University St. Kliment Ohridski.
E-mail: galina.vasileva97@gmail.com

ПЕДАГОГИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Шестмесечно списание за образование, педагогика и социални науки

Книжка № 1, 2022

Година II, том 3

EDUCATIONAL AND SOCIAL STUDIES

Biannual journal for Education, Pedagogy and Social Sciences

Issue No 1, 2022

Volume 3, Year II

ISSN 2738-8298